

C u l t u u r h i s t o r i s c h
b a s i s o n d e r z o e k

Cultuurhistorisch basisonderzoek ten
behoefte van de herziening van
bestemmingsplan Buitengebied

**Cultuurhistorisch basisonderzoek ten
behoefte van de herziening van
bestemmingsplan Buitengebied**

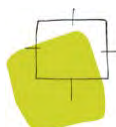
Inhoud

Rapport + bijlagen

19 oktober 2012

Projectnummer 267.00.00.06.05

Ideeën voor een plek

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
1.1	Wat is cultuurhistorie?	5
2	Ontwikkelingsgeschiedenis	7
2.1	Ontstaan	7
2.2	Kerkkavels en dorpen	9
2.3	Ontginningsassen, ontginningsrichtingen en grenzen	11
2.4	Het vroegere agrarische gebruik	14
2.5	Waterwegen, vaarten en hoogveenontginning	14
2.6	Historisch groen	17
2.7	De benedenlopen en de strijd tegen het water	18
2.8	Landschappelijke veranderingen als gevolg van ruilverkavelingen	22
2.9	Verstedelijking	23
3	Kenmerken van het landschap	25
3.1	Algemeen	25
3.2	Woudontginningen	25
3.3	Heideontginningen	27
3.4	Essenlandschap	28
3.5	Veenpolders	29
3.6	Hoogveenontginningen	30
3.7	Beekdal	32
4	Cultuurhistorische sporen in het landschap	35
4.1	Vooraf	35
4.2	Lijnen en structuren	35
4.3	Bijzondere plekken	36
4.4	Bouwwerken in het landschap	37
5	Waardering en beleidsaanbeveling	39
5.1	De kern van het verhaal	39
5.1.1	Tjonger en Linde	39
5.1.2	Vestigingsplekken	39
5.1.3	Water en dijken	40
5.1.4	Verkeer over land	40
5.1.5	Hoogveenontginning en huisvesting	41
5.1.6	Jongere veenpolders	42
5.1.7	Verstedelijking van het platteland	42

5.2	Bijzondere gebieden	42
5.3	Beleidsadvies voor uitwerking	44

Bijlagen

Inleiding

Voor het buitengebied van de gemeente Weststellingwerf wordt een nieuw bestemmingsplan opgesteld. Deze notitie, waarin de cultuurhistorische kenmerken en waarden van het gebied centraal staan, vormt hiervoor input.

1.1

Wat is cultuurhistorie?

Cultuurhistorie is de term die gebruikt wordt voor de combinatie van 3 ruimtelijke wetenschappen die zich richten op effecten van menselijk handelen:

- Archeologie: onderzoek van het bodemarchief. Dit bestaat uit sporen en vondsten die door mensen(werk) in het verleden in de grond zijn achtergebleven. Dit zijn bijvoorbeeld potscherven, resten van voedselbereiding, graven, maar ook verkleuringen in de grond waaraan te zien is dat er vroeger een huis heeft gestaan of een sloot heeft gelopen. Alle archeologische waarden bij elkaar noemen we het “bodemarchief”.
- Historische geografie: onderzoek van het cultuurlandschap, bijvoorbeeld verkavelingspatronen, eendenkooien, landgoederenzones of ontginningsassen.
- Historische (stede)bouwkunde: onderzoek van gebouwd erfgoed, zoals kerken, oude boerderijen of landhuizen, maar ook stedenbouwkundige elementen, zoals beschermde stads- of dorpsgezichten.

Dit worden wel de “facetten” van cultuurhistorie genoemd. In de voorliggende notitie wordt ingegaan op de twee laatstgenoemde facetten, omdat voor archeologie een zelfstandig onderzoek ontwikkeld is.

In de praktijk gaat het om begrip van de ontstaansgeschiedenis zodat de kenmerkende ruimtelijke inrichting ontdekt én gewaardeerd kan worden. Oftewel, het gaat om het verhaal en de betekenis van de plek. Hier doen we dat voor het buitengebied van Weststellingwerf. De notitie mondt uit in beleidsadviezen die vertaald kunnen worden naar het nieuwe bestemmingsplan.

Ter informatie is in de bijlage een passage opgenomen over wettelijke en beleidsmatige aspecten ten aanzien van cultuurhistorie.

Ontwikkelings- geschiedenis

2

2.1

Ontstaan¹

De gemeente Weststellingwerf is gelegen op de hogere ruggen die in de Rissijstijd zijn ontstaan door de opstuwende werking van het landijs. De dalen van de kleine stroompjes de Tjonger/Kuinder en de Linde zijn waarschijnlijk ontstaan uit de smeltwaterdalen.

Met het dalen van de zeespiegel en het droog komen te liggen van een groot deel van de Noordzee in de Würmijstijd, werd in Friesland op de hogere keileemgronden door de wind zand afgezet. Zo ontstonden ook de dekzanden aan de westkant van de Friese wouden (onder andere de gemeente Weststellingwerf).

Toen de zeespiegel weer begon te stijgen, kwam de plantengroei op gang en ontstond in de natte laagten tussen de zandruggen, onder bepaalde omstandigheden, veen.

De eerste permanente bewoning langs de beken

Vanaf ca. 3000 v Chr., de late steentijd, is sprake van min of meer permanente bewoning in de directe omgeving van de gemeente, zoals in Ooststellingwerf en bij de Eese. Grafheuvels zijn hiervan de stille getuigen. In Weststellingwerf wordt waarschijnlijk pas later permanent gewoond. De eerste echte signalen hiervoor zijn de ontginningsactiviteiten van de Bisschop van Utrecht die vanaf 840 na Christus is begonnen vanuit Steenwijk het gebied te ontginnen. Omdat vrijwel het gehele grondgebied van de huidige gemeente met een min of meer dikke laag veen was bedekt, zal de ontginning van het hele gebied vanuit de beken hebben plaatsgevonden. Dit lijkt raadselachtig omdat het in de huidige situatie lijkt - ook vanwege de hoogteverschillen en de nat-droogsituatie - alsof de ontginningen vanuit de nu bestaande linten op de hogere zandruggen juist naar de beken toe zijn uitgevoerd. In de praktijk is het hoogstwaarschijnlijk precies andersom gegaan en zijn de huidige linten het eindresultaat van een langdurig schuifproces. De beekoevers bleken namelijk bij het begin de meest toegankelijke bewoningsplaatsen en vormen daarom de oorspronkelijke ontginningsbasis. Echter, door de bewoning en de plaatselijke ontwateringsactiviteiten langs de beekgronden, begon het veen direct grenzend aan de beek

---

¹ Zie ook de gemeentelijke rapporten “Gemeentelijke monumenten, waardevolle sporen uit ons verleden, beeldbepalend in onze omgeving” (Steunpunt monumentenzorg Fryslân) en uit het “Structuurplan Weststellingwerf 2000-2015” (Bureau Nieuwe Gracht).

in te klinken en was men genoodzaakt op te schuiven naar een plek op een wat grotere afstand van de beek, totdat het daar vervolgens ook weer inklonk en te nat werd. Zo bleef de bewoning van de beek af opschuiven over het inklinkende veen, tot men min of meer “vaste grond” onder de voeten kreeg, namelijk in het veen waaronder de zandige stroomruggen tussen de beekdalen liggen, de uitlopers van het Drents plateau. De eerste formele vermeldingen van bewoning daar, zoals in oorkonden van kerken en dorpen, stammen uit de 12e en 13e eeuw. Van Oldeholtspade stamt de eerste vermelding uit 1204. Dan worden in deze contreien blijkbaar ook al permanente (eerst houten, later ook stenen) kerken gebouwd. De kerk van Oldeholtspade is de eerste afsplitsing van de moederkerk van Steenwijk. De andere dorpen, behalve Boijl en Noordwolve, volgden spoedig hierna. Er ontstond onenigheid over de broeklanden langs de Linde onder Oldemarkt. De Stellingwerwers belegerden het slot van de Bisschop van Utrecht in Vollenhove. Als straf werden de Stellingwerwers door hem in 1309 in de kerkelijke ban gedaan. In 1388 werd de boerenrepubliek “de Natie der Vrije Stellingwerven” uitgeroepen. Pas in 1504 werd Stellingwerf door de Hertog van Saksen bij Friesland ingelijfd.

Weststellingwerf aan de Zuiderzee, 1676

De oude kerk van Noordwolde

2.2

Kerkkavels en dorpen

In vergelijkbare situaties in Friesland (bijvoorbeeld in Achtkarspelen), maar ook in de grensgebieden van Drenthe (in het Reestdal) en Overijssel (Rouveen en Staphorst) worden in de zgn. kerkkavel (de strook grond van de kerk tot aan de beek) oude kerkhoven gevonden. Dit wordt als bevestiging gezien van het opschuiven van dorpen vanaf de beek naar de (uiteindelijk) drogere zandgronden. In Weststellingwerf is op de kerkkavel van Noordwolde sprake van een dergelijk verschijnsel. Het oude kerkhof ligt in de richting van de Linde in de oude kerkkavel nabij het Rode Dorp. Historisch passend is dat in dezelfde oude kerkkavel rond 1700 een kerkhof door de Israëlitische gemeente in gebruik is genomen. Bij Sonnega is eveneens sprake van een voormalig kerkhof in de richting van de Linde (gelegen aan de zuidzijde van de huidige Pieter Stuyvesantweg), maar dit kerkhof ligt weer net buiten de huidige kerkkavel. Wellicht heeft hier een opschuiving plaats gevonden. Andere uitzonderingen zijn een oud kerkhof ten zuiden van Peperga (dat dus juist van de Linde af ligt) en noordelijk van Nijetrijne waar een oud kerkhof ligt aan de voormalige Padsloot tussen het dorp en de Scheene ter hoogte van “de Tente”. Ook in Oldeholtpade lijkt een verschuiving te hebben plaatsgevonden. Zeer waarschijnlijk was er kerkelijk bezit rond Koningsbergen aanwezig met in het verlengde daarvan de oude Pastorie met de (nieuwe) kerkkavel iets westelijker daarvan.

Cultuurhistorisch zijn kerkkavels dus van belang als historische verwijzing naar het opschuiven van dorpen, met de beken als ontginningsbasis. Opvallend is het grote aantal dorpen met “Nije-” als voorvoegsel. Zo kennen we Nijetrijne, Nijeholtpade, Nijeholtwolde, Nijelamer. Deze dorpen moeten als jongere vestigingen worden gezien, die ook kerkelijk zijn afgesplitst van de dorpen met dezelfde basisnaam maar waar dan “Olde-” als voorvoegsel is toegevoegd.

Blesdijke: (1384) oudste vermelding Blesdic, “bles” is een witte, d.w.z. kale, plek aan een dijk gelegen.

Boijl (Boyl): (1320) de oudste naam “Boilo” stamt uit 1320 en betekent “bosje op een hoogte”.

De Blesse: “bles” is een witte, d.w.z. kale, plek waar de nederzetting is ontstaan, maar de naam is waarschijnlijk ontleend aan het riviertje de “Blesse” dat Blesdijke scheidt van Peperga (voor het eerst genoemd in 1844, dorpsstatus in 1951).

De Hoeve: (dorpsstatus in 1938) bij deze alleenstaande hoeve op een oude zandbult ontstond vanaf midden 1800 geleidelijk een dorp, ook wel voorkomend als Steggerda Westerhoeve.

Langelille: (dorpsstatus in 1963) tweede deel mogelijk afkomstig van “linlo” (lindebos); dan vernoemd naar een lange weg met lindebomen (nu abeelen); eerste vermelding 1861.

Munnekeburen: (1320) de oudste vermelding Monekagha is uit 1315 en betekent “dorp van monniken”. “Gha” = “ga” = “gea” en betekent “dorp”. Eind 14^e eeuw werd “gha” vervangen door “buer” (groep woningen), vergelijk het huidige Friese “buorren”. Ook zou het geïnterpreteerd kunnen worden als “de plaats bij het tehuis van de monniken”.

Nijeholtpade: (1399) het nieuwe “Pad door een bos”, of “Holenpathe”, uit te leggen als “het pad door de laagte”.

Nijeholtwolde: (1320) het nieuwe “boswoud”, want zowel “holt” als “wolde” betekenen “bos”. Denkbaar is ook dat “holt” staat voor “laagte”, dus het “lage woud”.

Nijelamer: (1320) “Nijelemmer”; mogelijk genoemd naar grensrivier de Lenne. Oudste vermelding “Nienlameren” uit 1320.

Nijetrijne: (1320) het oostfriese “trind” of “trund” betekent “rond”. mogelijk dat de vorm van de bebouwing in Oldetrijne hiertoe aanleiding gaf. In 1320 komt de benaming “Nieuwetrinde” voor.

Noordwolde (1408) en Noordwolde-Zuid: Noordwolde wordt in 1408 voor het eerste vermeld als “Noortwolde”, het noordelijk gelegen bos. Noordwolde-zuid is een recent *De oude kerk van Noordwolde*-dorp voortkomend uit de ontginningen in ca. 1860-1900.

Oldeholtpade: (1204) het oude “Pad door een bos”, of het oude “Holenpathe”: “pad door de laagte”.

Oldeholtwolde:(1320) het “oude boswoud” of het “oude lage bos”; “olde” werd toegevoegd na stichting van Nijeholtwolde.

Oldelamer: (1320) mogelijk genoemd naar grensrivier de Lenne. “Olde” werd toegevoegd na stichting van Nijelamer.

Oldetrijne: (1320) het oostfriese “trind” of “trund” betekent “rond”, mogelijk dat de vorm van de bebouwing hiertoe aanleiding gaf; “olde” werd toegevoegd na stichting van Nijetrijne, dat in 1320 als Nieuwetrinde voorkwam.

Oosterstreek: (...) spreekt voor zich, gerekend vanuit Noordwolde.

Peperga: (14^e eeuw) “dorp van Papo”(?), in de 14e eeuw voorkomend als “Peperghoe”.

Slijkenburg: (1398) “Burg” = versterkte plaats of hoogte in het “slijk”, of aangeslibde grond (modderig gebied) van de monding van de Linde; vermelding eind 16e eeuw als Slikenborch.

Scherpenzeel: (1245) een “seel” is een woning of schuur die uit één gedeelte bestaat; “scherp” zal hier “spits” betekenen; oudste vermelding 1245 als “Scarpensele”. Meer voor de hand liggend is het “sele” als “zijl” te lezen; een uitwaterende sluis.

Sonnega: (...) mogelijk afgeleid van “sond” of “sonde” wat zand betekent, dus “dorp op het zand”, mogelijk nadat de ontginners eindelijk een stevige ondergrond hadden aangetroffen. De naam “Sonneghoe” wordt ook in stukken vermeld.

Spanga: (1320) Spangea, dorpsgebied van een zekere “Spanno”, of afgeleid van het Friese woord “Spang” dat “strook”, maar ook “speld” betekent. Oudste vermelding “Spangghe” uit 1320.

Steggerda: de oudste vermelding “Steggerden” is uit 1408 en betekent: “bij de lieden van het geslacht Steggerda”. Ook bekend uit stukken als Steggherde.

Ter Idzard: (1320) afgeleid van “Idsverd” en betekent dus “wierde (terp), hoogte van Ids”; oudste vermelding 1320.

Vinkega: (14^e eeuw) Finkegea, Vinckeghoe. “Vink” is een lichte turfsoort.

Wolvega: (1320) “ga” = “gea” = “go” en betekent “dorp”, waarschijnlijk vernoemd naar ene Wolf; eerste vermelding in 1320 als “Wluego”.

Zandhuizen: (dorpsstatus in 1988) op zand gelegen huizengroep voor het eerst vermeld in 1861.

De Scheene, een achtergrens

2.3

Ontginningsassen, ontginningsrichtingen en grenzen

De Scheene, waarschijnlijk als scheidingsloot gegraven, vormde over vrijwel de gehele lengte van de gemeente voor beide beken de Linde en de Tjonger de achtergrens van de vanuit de beek opstreckende verkavelingen. Ter hoogte van Spanga, waar beide ontginningsstructuren elkaar ontmoeten, gaat de Scheene over in de Spanger Wetering. Vanuit de Linde naar het zuiden gezien vormde de veenrijke grenszone met Drenthe en Overijssel de achtergrens. De zijtak van de Linde ter hoogte van de Wetering/Noordwoldervaart geeft een afwijkende structuur te zien. Het westelijke deel van de Jokweg vormt hier plotse-ling een achtergrens tussen de verkaveling vanuit de Linde en een verkaveling vanuit de ontginningsbasis waar nu ongeveer de Wetering ligt. Deze zijtak zal in de tijd van de eerste ontginningen een beekloop van enig belang geweest moeten zijn. Ter hoogte van Noordwolde lijkt de achtergrens van de zijtak weer afwezig. Nog verder oostwaarts lijkt het er op dat “de Volle Ryten”, vanwege de laagte van de huidige waterlossing, als de achtergrens van de oorspronkelijke ontginningen beschouwd moet worden, een grens die onder de es van Zandhuizen langs loopt. Hiermee wordt het belang van deze zijtak van de Linde als ontginningsbasis eveneens duidelijk. Zo zou Boijl ook vanuit deze zijtak ontstaan kunnen zijn, met een beperkte opschuiving van het dorp in de richting van de Drentse grens. Alleen de es-structuren van Zandhuizen, Boekelte en in iets mindere mate Rijsberkampen (waarover straks meer) onttrekken

zich aan het systeem van opstreckende (ontginnings)verkavelingen vanuit de beek. De bewoningslinten van Spanga, Munnekeburen en Scherpenzeel zijn gelegen langs het voetpad op de hoger gelegen (bovengronden) in het niet uitgeveende gebied. Pas de laatste 150 jaar heeft het dorp zich “terug” verplaatst naar de veel later aangelegde waterkerende dijk, die westelijker en dus weer dichterbij de oorspronkelijke ontginningsbasis ligt. Kerkkavels bieden hier zonder verder onderzoek voorlopig geen houvast.

Bescherming tegen hoog water door dijken en buiten- (of boven)wegen

De beekdalen zullen soms ‘s zomers maar vooral ‘s winters overstromingsgebieden zijn geweest. De open verbinding met de zee, zeker vanaf de 12^e en 13e eeuw toen de Zuiderzee ontstond, heeft altijd overstromingsgevaar met zich meegebracht. De Lindedijken zijn van middeleeuwse oorsprong, uit de 13e en 14e eeuw, maar mogelijk dat delen al in de 12e eeuw zijn aangelegd.

De bewoners van de linten op de zandruggen zijn zich in de loop der tijd tegen de hoge waterstanden in het beekdal gaan beschermen door de zogeheten buiten- of bovenwegen als lage dijkjes uit te voeren. De Weerdijk is hiervan een voorbeeld als beschermend dijkje tegen hoog Tjongerwater. Maar ook de huidige provinciale weg van Oldetrijne tot aan Langedijke is op een dergelijke verhoogde Bovenweg aangelegd. Deze wegen keerden hoger “buitenwater” en gaven ook bij hoge waterstanden lange tijd een droge wegverbinding over land en beschermden bijvoorbeeld ook de bouwlanden van de net iets hoger gelegen boerderijen in de dorpslinten langs de binnenwegen. Dit systeem van dubbele wegen, de binnen- en buitenwegen, treffen we in heel zuidoost-Friesland aan.

Ook op de hogere gronden, buiten de directe invloedssfeer van het binnendringende zeewater, treffen we een dergelijk systeem aan, maar dan als leidijk om de bouwlanden tegen het afstromende zure veenwater te beschermen. Zo is de Bovenweg, ten zuiden van Peperga, Steggerda en Vinkega, een weg op een leidijk, maar van deze oude verbinding zijn nog slechts fragmenten aanwezig. Ook de Slinge(r)weg ten noorden van Ter Idzard heeft een dergelijke functie gehad maar dan om het Tjongerwater te keren.

In de Spaanse tijd werden door (tijdelijke) afdammingen de Tjonger en Linde gebruikt als een Friese waterlinie om Friesland tegen de vijand uit het zuiden te beschermen. Door het water in de Linde en de Tjonger te laten opstuwen werd bijvoorbeeld in 1672 en 1673 een natte verdedigingsgordel gerealiseerd.

Op strategische passages zijn toen schansen gebouwd: bij Slijkenburg en bij de Blessebrug (die geheel verdwenen zijn), de Schoterschans bij Nieuweschoot aan de Tjonger (bij de aanleg van de A32 deels opgegraven) en bij de Bekhofville. De Bekhofschans ligt als hoogte grotendeels verborgen in de rand van het Stuttebos, direct bij de brug over de Linde. Tijdens verbeteringswerkzaamheden rond 1950 van de Bekhofweg is de schans deels vergraven.

Slijkenburg: ooit een schans bij de voormalige Linde-zeedijk

Ontsluiting door wegen

In de lengterichting van de zandruggen ontstonden door het stelsel van binnen- en buitenwegen lange oost-westroutes. Slechts op enkele plaatsen was de Linde doorwaadbaar, zoals bij Koningsbergen in de noord-zuidroute tussen Drenthe en Friesland via Ter Idzard. Ter hoogte van Mildam was een doorwaadbare plaats in de Tjonger. Slechts een gedeelte van deze route is bewaard gebleven. Een nog resterend stukje tussen de Hoofdweg en de Stellingenweg is in 1992 nog geruimd. Een tweede noord-zuidroute lag tussen Oudeschoot en Blesdijke/Paaslo in Overijssel. Hij kruiste de Tjonger en via Nijeholtwolde en Nijelamer over de Weerdijk, die de zandrug van Sonnega ontsloot, naar waarschijnlijk een veerverbinding over de Linde ter hoogte van de huidige Sas. Een derde route voerde ook via de Weerdijk van Oldeholtwolde via Wolvega, de Blessebrug en Peperga naar Steenwijk. Deze route maakte deel uit van de oude Heereweg van Steenwijk naar Friesland. De latere provinciale weg van Oosterwolde naar Kuinre heeft zich in het historische wegenpatroon gevoegd, door uitbouw van de bestaande Bovenweg. De Heereweg als noord-zuidroute kreeg steeds meer betekenis en in 1827 is de Rijksstraatweg tussen Heerenveen en Steenwijk aangelegd. Hierdoor kreeg Wolvega geleidelijk aan een belangrijker positie dan Noordwolde dat tot ruim in de 20e eeuw meer inwoners telde. Vooral nadat in 1868 de spoorlijn tussen Leeuwarden en Zwolle in bedrijf werd gesteld en Wolvega een station kreeg, groeide de positie van Wolvega als hoofdplaats van Weststellingwerf.

De tramlijn Oosterwolde-Steenwijk werd in 1913 aanbesteed. Deze ruim 30 kilometer lange tramlijn stopte ook in Noordwolde en was voor Noordwolde en omgeving vooral van belang voor het transporteren van rotanstoelen. In 1962 is de trambaan opgeheven, omdat de busdiensten al vanaf de 20' er jaren het personenvervoer hadden overgenomen en uiteindelijk het transport van rotanstoelen door het bijna volledig verdwijnen van deze industrie in Noordwolde werd gestaakt. Van het tramspoor resteren alleen nog enkele bouwwerken (in Noordwolde) en het tracé van de Boijlerweg.

2.4

Het vroegere agrarische gebruik

Nadat de dorpen in de late middeleeuwen hun eindplek als gevolg van de opschuiving hadden bereikt, is tot in het midden van de vorige eeuw een vorm van landbouw toegepast waarbij de hogere gronden dicht bij de boerderijen in gebruik waren als akkerbouwgronden. Elke agrarische eenheid had enerzijds een uitgang in de richting van de beek en anderzijds naar de achtergrens.

Graslanden waren aanwezig op de lagere gronden en extensief gebruikte hooilanden werden vooral langs de beek gevonden. De naast elkaar gelegen boerderijen strekten zich uit in lange bewoningslinten op ruime afstand maar evenwijdig aan de beeklopen. Op de hogere gronden ter hoogte van de boven- en middenlopen van de beken treffen we tussen de akkers en velden ook heide aan. Door middel van het potstalsysteem (mest vermengd met heidestrooisel en -plaggen) werden de bouwlanden binnen de eenheid bemest.

Plaatselijk zijn diktes bereikt die vergelijkbaar zijn met de esdekken, waar zogeheten enkeerdgronden zijn ontstaan.

De esstructuren van Zandhuizen, Boekelte en Rijsberkampen zijn uitzonderingen op dit systeem van langgerekte kavels haaks op de bebouwingsassen. Hier treffen we zogenaamde rij-essen aan: aaneengeschakelde eenmans-esjes die zich grotendeels onttrekken aan het opstreckende ontginningsstelsel vanuit de beken, maar meer overeenkomst vertonen met het Drentse model van esontwikkeling langs beken. Ondanks ingrijpende ruilverkavelingen en wegverbeteringen die het karakter van de es deels onherkenbaar hebben gemaakt, zijn kenmerken als het afwijkende reliëf, de wegenstructuur, de specifieke plaatsing van gebouwen en historische verhoudingen nog goed zichtbaar.

Er wordt verondersteld dat ook akkerbouw gepleegd is op de hogere veengronden langs de Scheene, eveneens dicht bij de boerderijlinten tussen de Scheene en het voetpad. De lagere verveende gronden zullen vooral als hooiland geëind hebben. Op de overgangen is rietteelt van belang geweest.

2.5

Waterwegen, vaarten en hoogveenontginning

Naast de enkele, lang niet altijd goed begaanbare (dwars)wegen over land, was vervoer over water erg belangrijk. Vrijwel ieder dorp was via waterwegen ontsloten op de bevaarbare watergangen als Linde en Tjonger. In dit stelsel van waterwegen vormde de Scheene ook een belangrijke schakel.

De Linde was bevaarbaar tot aan de sluis onder Oldeholtgade, die in 1642 ten behoeve van het bevaarbaar houden van de toen gegraven Noordwoldervaart was gebouwd. Oostelijk van de Noordwoldervaart is de Linde niet bevaarbaar en viel de beek 's zomers zelfs regelmatig droog. Daarvoor was de Linde 's zo-

mers bevaarbaar tot aan Zandhuizen. Om Noordwolde bereikbaar te houden was een stuw met sluis noodzakelijk, het IJkenverlaat.

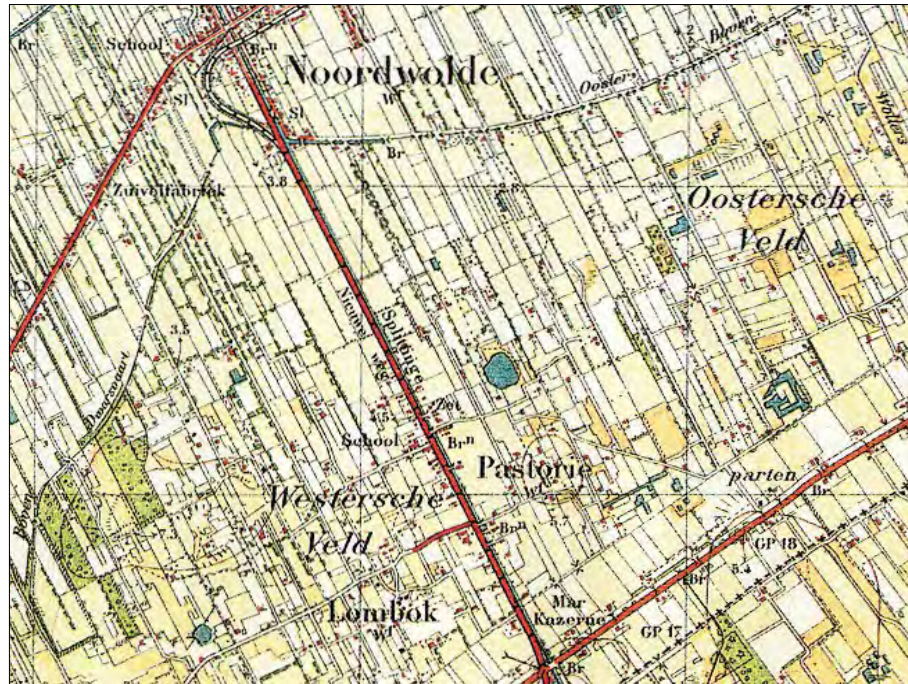

Het IJkenverlaat

Aanleiding tot het graven van de Noordwoldervaart was de winning van het hoogveen onder Noordwolde. Vanuit de Noordwoldervaart zijn de Finkegaastervaart en de pas in 1782 gegraven Splittinghe door het hoogveen gegraven. De Splittinghe heeft Noordwolde doen veranderen van een agrarisch lintdorp naar een veendorp, geconcentreerd rond de sluis bij de Hellingbrug. De gegraven Dwarsvaart legde de basis voor de vele wijken het veen in.

De wijk van de Oost- en Westvierdeparten vormt de eerste eindgrens evenwijdig aan de Drentse grens. Nadat de compagnie-ontginning voltooid was, werd door de Maatschappij van Weldadigheid, die Frederiksoord en Wilhelminaord stichtte, ook een strip langs de Vierdeparten systematisch uitgegeven voor kleine boerderijtjes met kampjes land. Hoewel de vaart erg is versmald, is de opzet met hier en daar de kleine boerderijtjes deels nog herkenbaar. Ook noordelijk van Noordwolde zijn er aanwijzingen dat hier hoogveen gewonnen is. Nadat het winbare hoogveen was weggehaald bleef arme, schrale (heide)zandgrond over. Na de vervening werden de vele veenarbeiders brodeloos en streken neer in de heidegebieden in de omgeving van Noordwolde, zoals de Meenthe, het Oosterse- en het Westerseveld. Vooral in het oostelijk deel van de gemeente waren uitgestrekte heidevelden aanwezig die geleidelijk aan ontgonnen zijn vanaf het midden van de 19e eeuw. Tezamen met de grote uitstroom uit de koloniën van Wilhelmina- en Frederiksoord leverde dit in de grensstreek rond Noordwolde een massale, zeer verspreide heidebewoning op (zie fragment uit de topografische kaart van rond 1900). Tot aan vandaag toe is in Noordwolde en omgeving de invloed op bijvoorbeeld de gesproken taal van deze zeer gemêleerde bevolkingsamenstelling merkbaar.

Fragment topografische kaart rond 1900

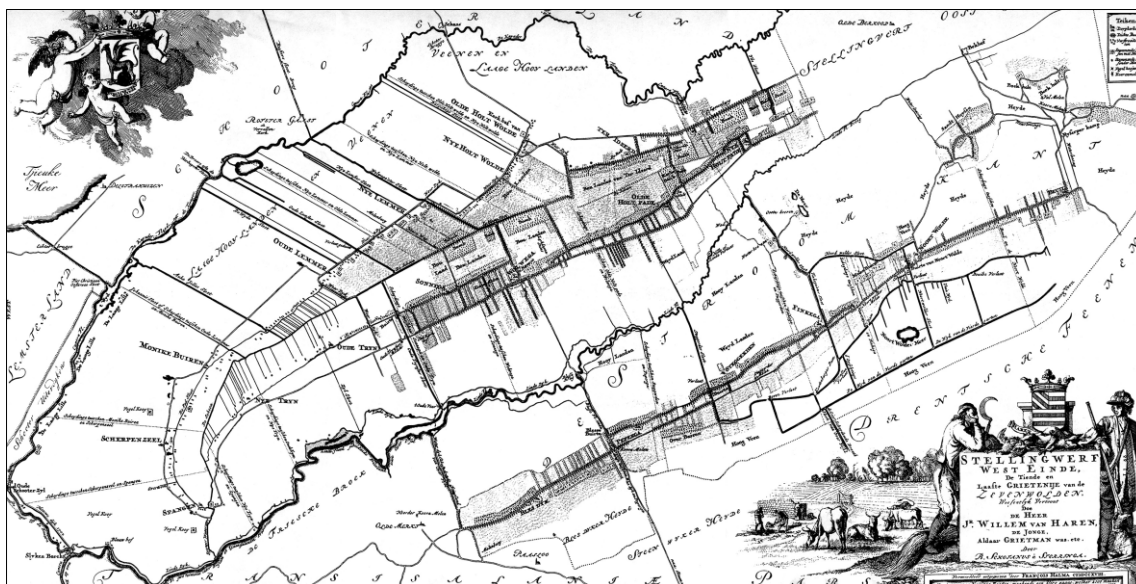
Met een sociaal doel is in 1921 het Rode Dorp gebouwd: een door een woningstichting gerealiseerd “lintje” sociale woningbouw met moestuinen en weijtjes in het landelijk gebied. Qua bouwstijl en verkaveling is het Rode Dorp als eenheid nog steeds goed herkenbaar.

Het rode dorp

De mede uit sociaal oogpunt opgezette ruilverkavelingen uit de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw (Noordwolde en later Linde-zuid) hebben in ruimtelijke zin een enorme verandering teweeggebracht. Her en der zijn nog fragmenten over van de heidebewoning in en rond het dorp Noordwolde en op de Meenthe. De ruilverkaveling heeft een landschap opgeleverd van verspreid staande boer-

derijen, min of meer los van het wegenpatroon, met houtwallen, bosstroken en verspreid voorkomende bosjes. Het was ook tijdens de ruilverkavelingen dat de bossen van de Spokeplas en de Meenthe zijn aangeplant die ruimte bieden aan recreatie. Ook op de voormalige heidegebieden van Blesdijke zijn bossen aangelegd, maar dan als aanvulling van de al bestaande bossen. Hier was nauwelijks sprake van de massale heidebewoning en is het resultaat van de heideontginning ook beduidend grootschaliger.

Kaart van Schotanus

2.6

Historisch groen

De bebouwingslinten op de zandruggen oogden groen doordat ze veelal waren voorzien van (laan)beplanting. Loodrecht hierop waren langs de perceelsgrenzen (veekerende) houtwallen aangelegd. Opstreckende wegen vanuit het lint waren ook veelal voorzien van (laan)beplanting. De kaart van Schotanus van ruim 300 jaar geleden geeft hiervan een fraai beeld.

Ook lagen er redelijk omvangrijke bosgebieden op de ruggen en waren er boselementen aangelegd rond stinsen en landgoederen. Zo waren de bosschages rond de Idzerdastins in Ter Idzard en de Lycklamastins, de landgoedbeplanting rond Lindenoord van de van Haren, maar ook de bossen van de Heloma's beeldbepalend. Plaatselijk is dat nog steeds enigszins het geval, hoewel er veel verdwenen is en meestal alleen nog maar resten over zijn. Naast de vaak cirkelvormig beplante kerkhoven, vormen de hier nog voorkomende kerkebossen een opvallend verschijnsel, zoals bijvoorbeeld in Wolvega en Oldeholtpade. In Wolvega vormt het kerkebos een zeer cruciaal groenelement in de kern. Vroeger werden langs de Scheene ook veel (kerke)bossen aangetroffen. Daarvan zijn er nog enkele over die in het kader van de ruilverkaveling Midden Tjonger zijn hersteld. Buiten de eigenlijke kern van Wolvega moeten de be-

graafplaats en de Nieuwe Aanleg langs de Steenwijkerstraat worden genoemd als beeldbepalend historisch groen uit de 19e eeuw.

2.7

De benedenlopen en de strijd tegen het water

Door de lage ligging, de afvoerfunctie en de open verbinding met de Zuiderzee heeft het westelijke deel van de gemeente een geheel eigen ontwikkeling doorgemaakt, waarvan de sporen tot op de dag van vandaag nog goed herkenbaar zijn. De Linde en de Tjonger voerden tot in de 20e eeuw hun water af naar de Zuiderzee, maar waterden deels ook af op de Friese Boezem. De Tjonger werd al in 1470 van de invloed van de Zuiderzee afgesloten door een zijk bij Schoterzijl. De Linde behield tot aan het eerste kwart van de 19e eeuw nog een open verbinding met de Zuiderzee. Er waren dus dijken nodig tot oostelijk van Wolvega die het achterland moesten beschermen. Diverse wielen en dijkkronkels herinneren nog aan regelmatig optredende dijkdoorbraken met overstromingen als gevolg, zoals die in 1825.

In 1828 is de Sas aangelegd met aansluitend de Nieuwe Lindedijken tussen de in 1776 aangelegde Opdijk (die aansloot op de Weerdijk bij Oldetrijne) enerzijds en de hoogte bij Oldemarkt anderzijds. De oude dijkjes ter plaatse raakten deels in verval of fungeerden als zomerdijken. Ze verloren voorgoed hun functie met de afsluiting van de Zuiderzee en de inpoldering van de Noord-oostpolder. Omdat de dijken niet meer functioneel zijn, vindt helaas erosie plaats van deze cultuurhistorische objecten. Oudere Lindedijken zijn bijvoorbeeld “ontgonnen” in het kader van de ruilverkaveling Oldelamer en grote delen bij de Merriemaden zijn door particulieren geëgaliseerd.

Langs de Tjonger (Langelilleweg)

De waterafvoer en verdediging tegen het water van de gronden rond Slijkenburg zijn altijd een twistpunt geweest tussen de provincies Friesland en Overijssel. Van oorsprong stroomde de Tjonger via de Bij-Linde uit in de Linde en ter hoogte van Kuinre stroomden de beide beken gezamenlijk uit in zee. In 1558 komt er in Slijkenburg een sluis in de Tjonger in plaats van de sluis bij Schoterzyl. Later wordt deze weer teruggeplaatst naar Schoterzyl nadat de Statendijk tussen Schoterzyl en Slijkenburg in 1702 is aangelegd. Door deze dijk werd het gebied zuidwestelijk hiervan als buitendijks beschouwd en ontstond de Buitenpolder van Kuinre. Bij de aanleg van de Statendijk kwam de sluis in de Bij-Linde ter hoogte van Slijkenburg steeds meer in verval. Het Tjongerwater wordt via de Nieuwe Schoterzyl via de Worstslot naar de Zuiderzee afgevoerd. Weer later, in 1843, wordt bij Schoterzyl de sluis vernieuwd en vindt afwatering plaats via de Bij-Linde en een nieuw gegraven afvoerkanaal, de Nieuwe Vaart, naar Kuinre. Tussen de Nieuwe Vaart en de Linde in werd toen van Slijkenburg tot Kuinre een scheidingsdijk aangelegd met een waaiersluis in Kuinre. Pas vanaf dat moment is de invloed van de Zuiderzee op de Linde geheel uitgebannen. Al deze aanpassingen, gevoegd bij de strategische positie als schans, hebben een aantal blijvende “littekens” opgeleverd in de ruimtelijk structuur van Slijkenburg.

Kaart van Eekhoff

Polders en veenpolders

In de al fors natter geworden hooilanden langs de Tjonger en Linde vond in de laagveengebieden vanaf 1750 tot aan 1920 veenwinning plaats. Eerst door het graven van petgaten, later door nog dieper te baggeren met de beugel en baggermachine. Tussen 1748 en 1774 werd ten behoeve van de afvoer van de turf de Helomavaart gegraven als verbinding van de Tjonger via de Helomasluis naar de Linde. Op de kaart van Eekhoff van ca. 1850 zijn uitgebreide petga-

ten- en verveningscomplexen terug te vinden bij de Linde onder Wolvega, achter Munnekeburen, onder Spanga, Nijetrijne en Nijelamer, en bij Nijeholtwolde en Ter Idzard. Omdat men bang was dat er door vervening 's winters nog grotere oppervlakten in Friesland blank kwamen te staan, werden er aan verveningen strenge regels gesteld. In 1823 stelde Koning Willem I het verplicht de verveningsactiviteiten binnen een polder te laten plaatsvinden. Dit betekende dat er polderdijken aangelegd moesten worden en er bemaling nodig werd.

De verveningen in de nu nog hoger gelegen laagveengronden zijn deels blijven steken in het stadium van het graven van petgaten. Waar geen verdere ontginning heeft plaats gevonden, zijn petgatencomplexen overgebleven, zoals bij de Lindevallei, Brandemeer, de Rottige Meenthe en onder Oldelamer.

Kleinere complexen zijn te vinden ten oosten van de Kontermansbrug, de Tjongerdellen en langs de Tjonger op de grens met Ooststellingwerf. Een tweetal gebieden is als officiële veenpolder met veendijken omgeven, uitgeveend en vervolgens drooggemalen: de Grote Veenpolder van Weststellingwerf (octröoi verleend in 1847 en pas drooggemalen in de jaren '30 van de 20^e eeuw) en de Veenpolder onder Ter Idzard en Oldeholtwolde, ontveend vanaf 1855 en pas drooggemalen in de jaren '20 van de vorige eeuw.

De Grote Veenpolder in Weststellingwerf is door zijn ligging langs Tjonger en Helomavaart een bijzondere veenpolder. Zo zijn de dijken langs de Helomavaart en de voormalige zeedijken langs de Linde verzaaid en als veenpolderdijken in gebruik genomen. De Gracht vormt in de ontginning van deze veenpolder het centrale polderkanaal. De bewoning hierlangs is dan ook van betrekkelijk recente datum. De hogere gronden van Munnekeburen, Scherpenzeel en Spanga zijn niet mee ontgonnen, mede door het verzet van de rietsnijders die geen belang hadden bij een grondige drooglegging. Bijzonder bij de totstandkoming van de Veenpolder onder Ter Idzard en Oldeholtwolde is dat de tot dan toe aanwezige bewoning langs de Zandweg met de vervening en inpoldering geheel verdwenen is. Tussen 1850 en 1935 zijn de andere polders van Weststellingwerf bedijkt en later deels voor ontginning drooggemalen.

De betrokkenheid van de rijksoverheid (via de Dienst der Domeinen) bij de ontginning en de stichting van domeinboerderijen hebben in polder de Ontginning geleid tot een bijzondere, monumentale situatie. Ook in Nijkspolder zijn dergelijke domeinboerderijen gebouwd.

Bij deze veenpolders horen molens en gemalen die mede het polderkarakter bepalen. Van de eendenkooien, die in dit waterland vanouds vrij veel voorkwamen, is er slechts nog één over.

Kanaliserings van de beken

De sterk meanderende (laagland)beken Tjonger en Linde zijn als werkverschaffingsproject gekanaliseerd: de Tjonger al in 1880 en de Linde in 1923-1927.

De Tjonger is het meest rigoureuze "teruggesnoeid" tot het Tjongerkanaal, verdeeld in een aantal panden. Dit kanaal was ook bedoeld om wateraanvoer gedurende droge zomers naar de hooggelegen zandgronden in oostelijk Friesland te garanderen. Recent worden plaatselijk oude meanders weer opengegraven als onderdeel van natuurontwikkelingsprojecten, bijvoorbeeld in het natuurge-

bied Tjongerdellen. Maar ook de Linde is van zijn meanders ontdaan en watert nu met relatief weinig weerstand snel en soepel af op de boezem.

Door de kanalisering is de beek tot nog geen 70% van de oorspronkelijke lengte ingekort. Om op de boezem af te kunnen stromen werd in 1923 een spuisluis naast de Helomasluis opgenomen. Door een peilverandering in Noordwest Overijssel en daarmee het opheffen van een sluis in Ossenzijl, de noodzaak tot verbetering van de Helomasluis en de behoefte aan een sluis in de Linde, werd in 1927 de unieke Driewegsluis gebouwd. Toen het Hooglandgemaal in de zestiger jaren van de 20 eeuw in gebruik werd genomen werd het peilvak vanaf de Kontermansbrug op gelijke hoogte gebracht met het Friese boezemniveau, zodat in 1973 de Linthorst Homansluis als gewone sluis kon worden uitgevoerd. De oude Driewegsluis is als bijzonder cultuurhistorisch monument gerestaureerd en functioneert nog ten dele voor de kleine recreatievaart.

Driewegsluis in de Linde (Foto: Blog Domelapad)

Elders zijn echter door allerlei peilaanpassingen op de hogere gronden en in de laagveengebieden veel stuwen en sluisen buiten gebruik gesteld en verkeren daardoor vaak in slechte staat. De buiten gebruik gestelde sluis op de plaats waar de Gracht aantakt op de Helomavaart en de Stoneyschuif als uitwateringssluis zijn daarvan voorbeelden. Veel fraaier is de restauratie die de sluis in de Scheene nabij de Helomavaart in de Rottige Meenthe te beurt is gevallen.

2.8

Landschappelijke veranderingen als gevolg van ruilverkavelingen

Vrijwel het gehele grondgebied van de gemeente is in de afgelopen 30 jaar aan ruilverkaveling onderhevig geweest. De effecten van het jongste landinrichtingsproject de Echtener en Grootte Veenpolder worden momenteel in het landschap tussen de Helomavaart, de Tjonger en de Linde zichtbaar, waarbij er als onderdeel van de uitbouw van de Rottige Meenthe zelfs weer nieuwe petgaten worden gegraven.

De oudste ruilverkavelingen Noordwolde en Linde Zuid stammen uit de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw. Naast massale sanering van heidebewoning met zeer kleinschalige geitekampjes is de laatste heide ontgonnen ten gunste van meer en betere landbouwgronden. Daarnaast heeft de ruilverkaveling hier ook de aanleg van de bossen op de Meenthe, het Spokeplasbos, rond Noordwolde-zuid en bijvoorbeeld de Pastoriebossen ten behoeve van de recreatie gerealiseerd. Verder zijn vele wegen verhard, paden geruimd, verspreide bospercelen aangelegd en boerderijen gebouwd. Rond Zandhuizen is een stelsel van wegen aangelegd waarlangs nieuwe boerderijen zijn gevestigd.

Ook de Blesdijker of Friese Heide is in landschappelijke zin veranderd. Hier zijn eveneens wegen verhard of nieuw aangelegd, is heide ontgonnen, zijn boerderijen gebouwd en heeft enige bosuitbreiding plaatsgevonden. De Nijkspolder was reeds voor een deel door de dienst der Domeinen ontsloten. Bij Peperga en Steggerda is in de richting van het Lindedal veel grond voor de landbouw verbeterd en via de Buitenweg ontsloten zodat daar ook boerderijbouw mogelijk werd. Voor het gehele zuidelijke gebied van de Linde geldt dat de waterhuishouding t.b.v. de landbouw sterk verbeterd is. Vaak zijn oude watergangen en weteringen opgenomen als belangrijke watergang in de waterhuishoudingsplannen. Met de landbouwkundige verbeteringen zijn ook vele kleinschalige voet- en kerkepaden en houtwallen opgeruimd. Op de hogere zandruggen is een patroon van bosstroken en houtwallen overgebleven en plaatselijk versterkt met een beduidend ruimere maatvoering. Ditzelfde verschijnsel is te constateren bij de twee recentere ruilverkavelingen.

In de ruilverkavelingen Oldelamer en Midden-Tjonger uit de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw zijn de laagveengebieden landbouwkundig sterk verbeterd en beter ontsloten en zijn nieuwe boerderijen gebouwd. Zo zijn de Weeren, de Oude Maden, de Boelstraweg in Oldelamer en de Ruskemadenweg grotendeels nieuw aangelegde (landbouw)wegen. Het tracé van de oude Weerdijk ter hoogte van Oldelamer heeft hierin niet een functie kunnen krijgen en is grotendeels geëgaliseerd. Het is ook in deze tijd dat er vrij massaal boerderijbouw plaats vindt in de dalen van Linde en Tjonger.

Volgens de landschapsplannen van de ruilverkavelingen en landinrichting is een aantal oude en nieuwe wegen beplant met o.a. populieren. Meer recent is een aantal oudere populieren gekapt en zijn langs de wegen deels opnieuw bomen, vooral essen, geplant.

2.9

Verstedelijking

Hoewel het agrarisch karakter nog dominant is in de gemeente, is de laatste decennia een proces van stille verstedelijking gaande. In de tijd van evenredige verdeling van woningen over de dorpen heeft bijna elk dorp nieuwbouw gerealiseerd. Deels sociale woningbouw, maar de laatste jaren steeds meer suburbane verstedelijking. Vele lintvormige dorpen hebben de woningbouw geconcentreerd bij het centrum in de vorm van een nieuwbouwwijkje. Deze verdikkingen in het lint zijn niet bepaald karakteristiek in de historische structuur van dergelijke lintdorpen. Ook is het aantal boeren in de gemeente drastisch teruggelopen en is meer dan de helft van het oorspronkelijke aantal boerderijen niet meer in agrarisch gebruik, maar huisvest allerlei bedrijfjes of dient als woon- of recreatieobject. Melkfabrieken sluiten, worden gesloopt of worden voor andere doeleinden gebruikt. Amerikaanse windmolens en gemalen raken buiten gebruik en vervallen als geen nieuw gebruik wordt gevonden. De laatste telefoonpalen worden als monument gekoesterd. Met het intensieve wegennet en goede aansluitingen op de autosnelwegen is het buitengebied steeds meer een woon- en recreatielandschap aan het worden. De oriëntatie op het platteland van de burgerinwoners is wezenlijk anders dan die van de boeren, duidelijk meer (landschaps)beeldgericht dan utilitair. Het landelijk gebied wordt in toenemende mate als recreatiegebied ontdekt: het netwerk van fiets- en wandelpaden groeit, specifieke recreatieterreinen worden ontwikkeld, maar ook wordt (extra) ruimte geboden voor jachthavens, hergebruik van vaarten voor watersport, observatiehutten voor natuurgerichte recreatie etc.

Kenmerken van het landschap

3

3.1

Algemeen²

De boeiende ontwikkelingsgeschiedenis van Weststellingwerf is voor een groot deel nog afleesbaar in het landschap. Een landschap dat als zeer aantrekkelijk en gevarieerd kan worden getypeerd: van zanderig en hoog in het oosten naar venig en nat in het westen, met twee kenmerkende beekdalen. Het landschap wordt onderscheiden in woudontginningen, de heideontginningen, het esdorpenlandschap, de veenpolders, de hoogveenontginningen en de beekdalen. Aan de hand van deze indeling wordt in de hoofdstuk een verdere typering gegeven.

Maar eerst nog even dit. In de bijlage zijn ter verduidelijking twee kaarten opgenomen. Kaart 1 is een weergave van de kadastrale situatie rond 1832. Deze kaart van de toenmalige eigendomsverhoudingen, toont een kijk op het grondgebruik en de verkavelingsstructuur. Goed zichtbaar zijn de occupatiepatronen die op dat moment nauw gerelateerd waren aan de condities van de grond. In kaart 2 zijn de landschapstypen weergegeven zoals die nu worden onderscheiden. Het is duidelijk te zien dat er verwantschap zit tussen beide kaarten.

3.2

Woudontginningen

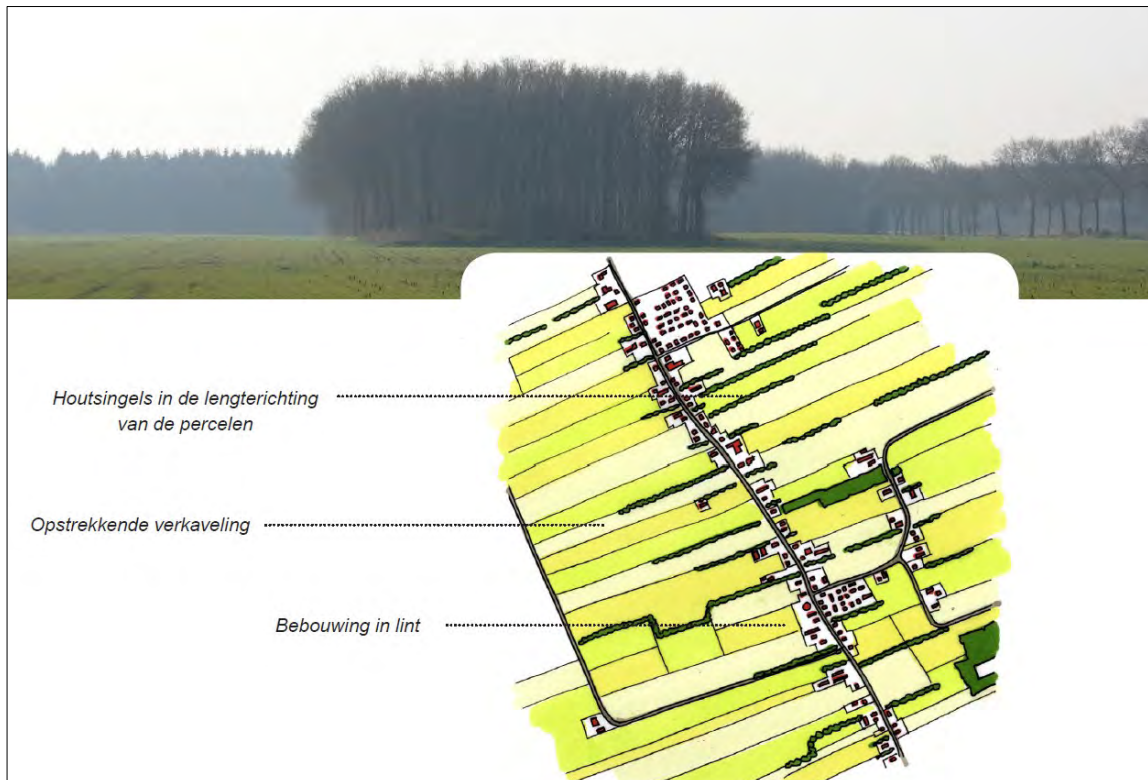
Het landschappelijk raamwerk van de woudontginningen wordt gevormd door ontginningslinten met haaks daarop staande houtsingels en bosstroken in de ontginningsrichting. De houtsingels en bosstroken komen afwisselend en in verschillende breedtes, lengtes en dichtheden voor. Het patroon levert een zeer afwisselend en kleinschalig besloten landschapsbeeld op. Algemeen kan worden gesteld dat de singels in de woudontginningen door achterstallig onderhoud in verval dreigen te raken.

De overgangen naar meer open gebieden, bijvoorbeeld beekdalen, hebben een rafelig karakter (geen scherpe grens maar geleidelijk) doordat de singels en bosstroken in afwisselende lengten doorlopen tot aan het open gebied. Deze gevarieerde overgangen zijn kenmerkend voor de woudontginningen.

Gemeentelijke laan- en wegbeplantingen langs de parallelle en dwarswegen vormen belangrijke beplantingen voor het raamwerk van deze structuur.

---

² Voor dit deel is het rapport "Landschapsbeleidsplan Zuidoost Friesland" als bron gehanteerd.

Dorpsranden/dorpstypen

Huidige karakteristiek

Lineaire bebouwingslinten die de zandrug volgen en die in de dorpskern vaak buiten het lint zijn uitgegroeid. De oudere en vaak dichtere bebouwingslinten liggen grotendeels langs de binnenweg, die het hoogste deel van de dekzandrug volgt. De wat jongere bebouwingslinten volgen de buitenweg, die op de overgang van zandrug naar beekdal liggen.

Erfinrichting

Huidige karakteristiek

Houtsingels langs een perceelsgrens lopen door tot op het erf. Beplantingsstructuren zijn bij voorkeur zoveel mogelijk dwars op het lint gesitueerd (meevlopend met de verkavelingsrichting) zodat de gerichtheid van het landschap wordt versterkt.

Erfbeplanting in stroken vormt een eenvoudig middel om de opstrekken te benadrukken. Afhankelijk van de waterhuishoudkundige situatie, bij voorkeur eik, berk op de drogere delen en els, es op de nattere delen toepassen. Ook horen hoogstamfruitbomen en solitaire bomen als linde, es, kastanje en beuk op het erf thuis.

3.3

Heideontginningen

Bij de grootschalige heideontginningen wordt gestreefd naar behoud van de karakteristieken: kleinschalige blokverkaveling, wegbeplantingen en verspreide erven met erfbeplanting. Ook houtwallen, heideterreintjes, reliëf, elzensingels op natte delen, pingoruïnes en dobben dienen duurzaam in stand te worden gehouden. Zandwegen dienen onverhard te blijven, omdat ze kenmerkend zijn voor het landschapsbeeld.

Erfinrichting

Doordat ontginning relatief kort geleden plaatsvond, komen er geen oude dorpsstructuren binnen de heideontginningen voor. De bebouwing binnen de heideontginningen liggen verspreid over het gebied.

Grootschalige heideontginning

De heideontginning in de as De Blesse/Noordwolde is overwegend grootschalig open, door ruilverkaveling zo gevormd.

Huidige karakteristiek

De verspreid liggende (bedrijfs)bebouwing (met gedeeltelijk grote loodsen) is relatief jong en fors van omvang. De bebouwing bepaald veelal het beeld van het landschap. De beplanting bestaat uit singels, erfbosjes en solitair.

Besloten heideontginning

Het landschap van de heideontginningen in de as De Hoeve/Zandhuizen, ten noorden van Noordwolde, is redelijk besloten en gevarieerd. De ontginning ervan heeft ook veelal op kleinere schaal plaatsgevonden. Hierdoor zijn er ook restanten heide, deels bebost, aanwezig.

Huidige karakteristiek

De verspreid liggende bebouwing is kleinschaliger van karakter (o.a. arbeiderswoningen) en vaak gelegen in bosrijk gebied.

3.4

Essenlandschap

Het essenlandschap vormt een waardevol oud cultuurlandschap met kenmerkende steilranden, houtwallen, singels en hier en daar nog voorkomende zandwegen. De structuren van de essen en kleinere kampen zijn nog deels herkenbaar. In Weststellingwerf gaat het om de ensembles van essen rond Zandhuizen, Rijsberkampen en Boekelte.

Dorpsranden/dorpstypen

Huidige karakteristiek

De esdorpen kenmerken zich door een stervormig uitwaaiend wegenpatroon en bebouwingspatroon dat samenhangt met de natuurlijke hoogteverschillen in het gebied. Rond de esdorpen liggen akkercomplexen. Doordat op en rond ak-

kercomplexen nieuwbouwwijken zijn ontwikkeld, dreigen veel esdorpen hun karakteristieke vorm te verliezen.

Erfinrichting

Huidige karakteristiek

Erfbeplanting in de vorm van kleine bosjes, houtsingels en houtwallen, als afscherming tussen het erf, de akkers en de weiden. Bij boerderijen is vaak een zware erfbeplanting van groepen eiken en geriefhoutbosjes aanwezig. De beplantingen vormen een samenhangend patroon waarin de bebouwing is opgenomen (sterke verweving).

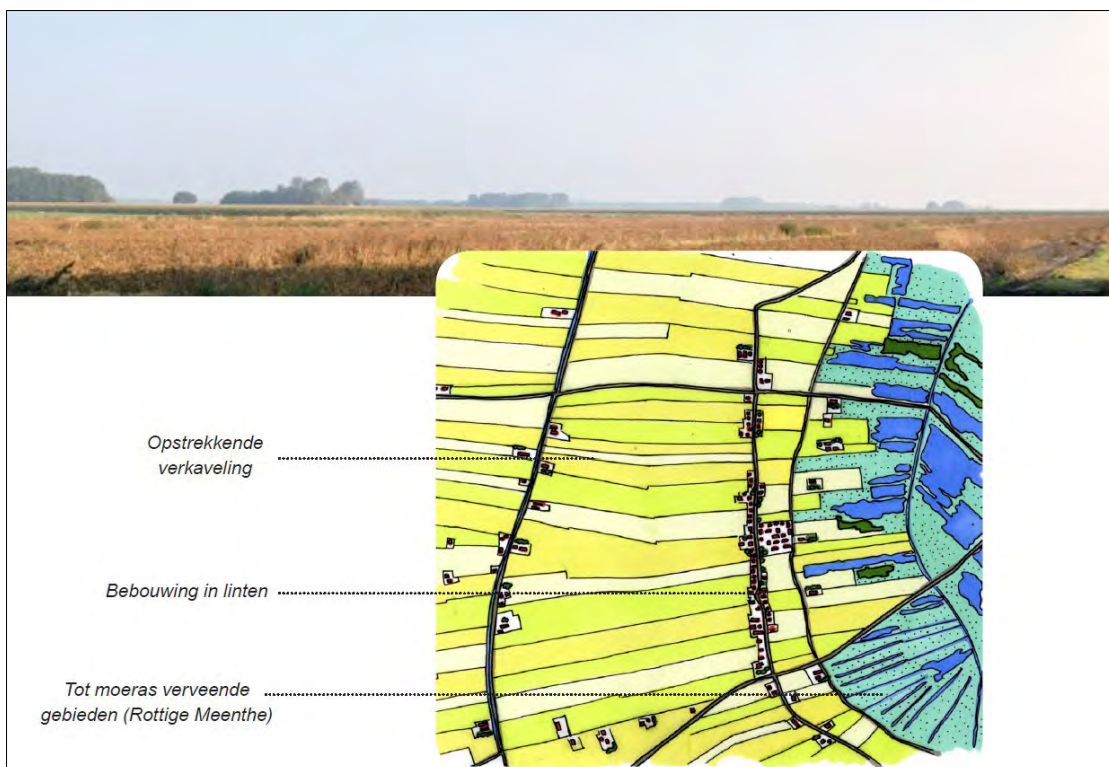
3.5

Veenpolders

Algemeen

De openheid en grote maat/schaal van de polders vormen belangrijke, maar ook onder druk staande, karakteristieken. Het open en grazige karakter is niet alleen landschappelijk gezien, maar ook voor veel weidevogels een voorwaarde. Daarnaast vormen de randen van de verschillende poldereenheden, de dijken en kaden, belangrijke structuurlijnen in het landschap.

De veenpolders bezitten enkele grote water- en moerasrijke natuurgebieden.

Dorpsranden/dorpstypen

De dorpen in de veenpolders bestaan uit halfopen tot besloten lintdorpen. De halfopen tot besloten lintdorpen vormen groene linten in het landschap.

Daarnaast komen veel verspreid liggende boerderijen voor. De veenpolders van Weststellingwerf onderscheiden zich van die van Heerenveen en Opsterland door het voorkomen van open bebouwingslinten, waardoor de vrijstaande boerderijen, vaak met beplante erven, zich als losse puntelementen onderscheiden in het landschap. Deze forse erfbeplantingen in het open landschap leveren een monumentale situatie op en geven het gebied een eigen identiteit.

De relatief hoger gelegen, niet ontgonnen petgatencomplexen van de Rottige Meenthe en Brandemeer zijn gedeeltelijk weer verland en bosopslag van wilg, els en berk levert ter plaatse een besloten landschap op, vaak afgewisseld met kleinschalige open hooilanden.

Het opzetten van de grondwaterstand in de veenpolders leidt tot toename van de elzenopslag. In de open polders dient deze opslag actief te worden beheerd om de openheid te waarborgen. Langs de randen van de natuurgebieden de Rottige Meenthe en Brandemeer is de elzenopslag aanvaardbaar, omdat de openheid van de polders hierdoor niet verder wordt aangetast.

Erfinrichting

Huidige karakteristiek

Grote gebouwen, akkerbouwbedrijven duidelijk geordend in het landschap en wel of niet omringd door erfbeplanting. Aan de voorzijde open. De bebouwingen (met erfbeplantingen) liggen als puntelementen in het open landschap.

3.6

Hoogveenontginningen

Binnen Zuidoost Friesland zijn verschillende typen hoogveenontginningen te onderscheiden met ieder hun eigen karakteristieke kenmerken:

- plaatselijk kleinschalige hoogveenontginningen;
- hoogveenontginningen met wijken;
- en grootschalige hoogveenontginningen.

Bij de kleinschalige hoogveenontginningen wordt gestreefd naar behoud van de kleinschaligheid, die wordt gevormd door de kleinschalige structuur van sloten met singels, de opstrekende verkaveling, de lintbebouwing langs de vaarten en de laanbeplantingen. De singels versterken de gerichtheid van het landschap.

Voor de hoogveenontginningen met wijken wordt gestreefd naar het herkenbaar maken van de veenkoloniale ontginningsstructuur. Deze ontginningsstructuur wordt gevormd door een strak patroon van wijken die op gelijke afstand van elkaar liggen en het gebied een duidelijke systematische ordening geven. Vergroten van de herkenbaarheid van de wijken door het deels verwijderen van de opslag is landschappelijk gezien gewenst. Het streefbeeld is her en der plukken beplanting langs de wijk. De vaarten en bebouwingslinten vormen als hoofdontginningssassen belangrijke structuurlijnen.

Bij de grootschalige hoogveenontginningen speelt behoud van de openheid en de kenmerkende blokvormige verkavelingsstructuur een belangrijke rol. Ook hier is de systematische ordening kenmerkend. Wegbeplantingen langs rechte wegen geven structuur aan het gebied en dienen te worden hersteld. Erfbeplantingen op of rond erven dienen te worden gestimuleerd.

Het gebied ten zuidwesten van Noordwolde is bosrijk en besloten. Het bevat zowel kenmerken van heideontginningen (restanten van kleinschalige heidebewoning) als hoogveenontginningen (ontginningssas).

Dorpsranden/dorpstypen

Huidige karakteristiek

Langs de veenvaarten (hoogveenontginningen kleinschalig en met wijken) zijn veenkoloniale dorpen ontstaan met vele kleine arbeidershuisjes in een duidelijke ordening. Halfopen tot dichte linten aan beide zijden van de vaart met begeleidende laanbeplantingen. In dorpskernen uitgegroeid tot buiten het lint.

Erfinrichting

Hoogveenontginningen kleinschalig

Langs de slootkanten staan met name elzen, die deels doorlopen tot op het erf. Hierdoor loopt de perceelsrandbeplanting over in de erfgransbeplanting. De singels zijn transparanter dan bij de woudontginningen. De monumentale bomen (linde, kastanje) die voor op het erf staan steken als plukjes boven de elzen uit.

Hoogveenontginningen met wijken

Langs de wijken staan met name elzen, die deels doorlopen tot op het erf. Hierdoor loopt de perceelsrandbeplanting over in de erfgransbeplanting. Doordat de wijken vaak aan één zijde of aan twee zijden beplant zijn, zijn de wijken vanaf de hoofdvaart slecht herkenbaar. De monumentale bomen (linde, kastanje) die voor op het erf staan steken als plukjes boven de elzen uit.

Hoogveenontginningen grootschalig

Grote gebouwen, akkerbouwbedrijven wel of niet omringd door erfbeplanting liggen als puntelementen in het open landschap.

3.7

Beekdal

Algemeen

De beekdalen zijn kenmerkend in het landschap. Sommige tonen nog een goed natuurlijk karakter (riet, ruigte, natte graslanden, wilgenstruweel en moerasbos) met kleinschalige gradiënten (o.a. reliëf, zandopduikingen, oude meanders). In Weststellingwerf gaat het vooral om de loop van De Linde en de Tjonger.

De Linde

Het beekdal van de Linde kent een grote verscheidenheid aan natte graslanden, hooilanden, petgaten en broekbossen. Langs de middenloop van de Linde vindt in het kader van de gebiedsvisie Beekdal Linde natuurontwikkeling plaats in de vorm van onder andere riet- en ruigtelands, wilgenstruweel, verdere uitbreiding van een mozaïek van moerasbos en water.

Tjonger

Het betreft hier voor het grootste deel de benedenloop van de Tjonger. Hier wordt ingezet op ontwikkeling van natte ecologische verbinding. Dus een vast boezempeil met aansluitend zo natuurlijk mogelijke oeverlanden. Ontwikkeling van water, moeras, riet- en ruigtezones passen in het landschapsbeeld.

Cultuurhistorische sporen in het landschap

4.1

Vooraf

In het voorgaande hoofdstuk zijn de kenmerken van de verschillende landschapstypen behandeld. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de binnen de gemeente Weststellingwerf voorkomende cultuurhistorische sporen. Daarbij is omwille van de leesbaarheid een indeling gemaakt naar:

- lijnen en structuren;
- bijzondere plekken in het landschap;
- bouwwerken.

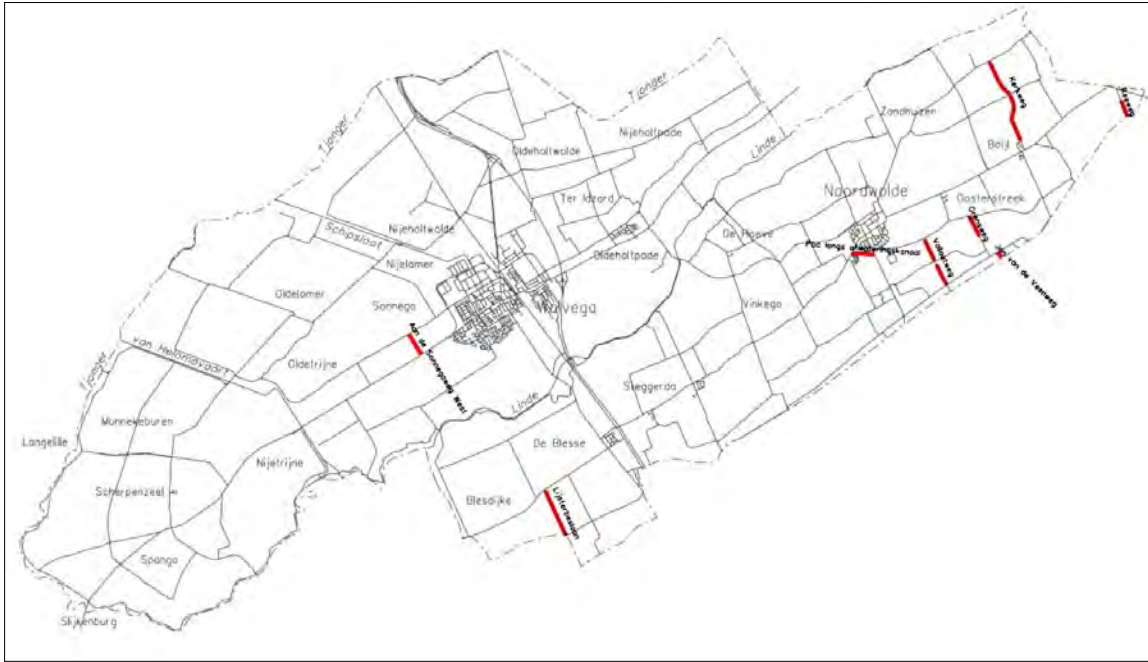
Het onderzoek is verricht op basis van aanwezige bronnen waarbij vooral gebruik is gemaakt van de gegevens van de provincie Fryslân (Cultuurhistorische Kaart). De informatie is opgebouwd in een GIS-omgeving. Ten behoeve van deze rapportage zijn enkele themakaarten gemaakt en in de bijlage opgenomen.

4.2

Lijnen en structuren

Bij lijnen en structuren (bijlage: kaart 3) gaat het om inrichtingsaspecten die door het gebied heen lopen en een bijzonder karakter hebben. In Weststellingwerf gaat het daarbij om de cultuurhistorisch kenmerkende dijken en de kenmerkende watergangen. Wat de watergangen betreft, de lijnen vallen hier deels samen met de gemeentegrens. Verder gaat het hier om oude dorpsvaarten (schipsloten), kanalen en wijken.

Ook is gekeken naar bijzondere infrastructuurpatronen zoals spoor- en tramwegen maar ook zandwegen. Voor wat betreft de zandwegen, het gaat hier om de bij de gemeente in beheer zijnde wegen. Deze gegevens zijn afkomstig van de gemeente (zie ook bijgaande afbeelding).

Zandpaden (in beheer bij de gemeente)

4.3

Bijzondere plekken

In het buitengebied zijn enkele bijzonder plekken ontstaan die min of meer los liggen van de dorpen en bebouwingslinten maar voortkomen uit een heel specifiek gebruik. Gekeken is naar vestingwerken, eendenkooien (groen: nog aanwezig; rood: niet meer aanwezig), molens, sluizen en bruggen (zie bijlage: kaart 4).

Voor wat betreft de vestingwerken: de kaart geeft een lange lijn als zeer abstracte duiding van de Friese waterlinie. Dit verdedigingswerk dat destijds bestond uit enkele schansen en een zone inundatiegronden, heeft de laatste jaren veel aandacht gekregen en zal er mogelijk toe leiden dat er weer meer zichtbaar van wordt gemaakt. Zo is op bijgaande afbeelding te zien hoe een betere beleving van de Bekhofschanse vorm zou kunnen krijgen.

Bekhofschans

Toekomstperspectief

Huidige situatie Bekhofschans

Impressie Bekhofschans

Impressie Bekhofschans (bron: Fietskaart Friese waterlinie)

Verder geeft de kaart de ligging van de verdedigingswerken in de loop van de Linde. Zo zijn Blessebrug (1582), Kontermansbrug en Slijkenbrug (de laatste maakt tevens onderdeel uit van de Friese Waterlinie) aangegeven.

4.4

Bouwwerken in het landschap

In het buitengebied zijn in de loop der eeuwen diverse soorten bouwwerken ontstaan. Om dit enigszins overzichtelijk te presenteren, is gekozen voor indeling naar bebouwing die vooral gerelateerd is aan de agrarische functie (bijlage: kaart 5), de religieuze bouwwerken (bijlage: kaart 6) en de overige bouwwerken (bijlage: kaart 7).

Ter nadere toelichting:

Op kaart 5 zijn de agrarische objecten verzameld. Daarvoor zijn de kaartlagen aangezet zoals van de CHK zichtbaar gemaakt voor stinsen, states en buitenplaatsen, de boerderijplaatsen (kaartlaag van in 1832 voorkomende boerenplaatsen), de zuivelfabrieken, de boerderijen van jongere bouwkunst en de boerderijen die als rijksmonument zijn aangemerkt.

Voor kaart 6 zijn de kerkelijke gebouwen inzichtelijk gemaakt. Vanuit de CHK zijn de kerken tot 1960 zichtbaar gemaakt. Tevens zijn de objecten van jongere bouwkunst 1850-1940 en de rijksmonumenten aangemerkt (soms valt dat samen met elkaar waardoor de informatie niet altijd goed zichtbaar wordt).

Met kaart 7 zijn alle overige bouwwerken aangegeven. Het gaat daarbij om objecten van jongere bouwkunst (voor zover ze in de eerdere kaarten nog niet zichtbaar waren). Ook zijn de objecten opgenomen die als Delfts Rood bekend staan. Dat is een architectuurstroming die rond het midden van de vorige eeuw veelvuldig werd toegepast en vooral traditioneel van aard is. Ook is opgenomen de naoorlogse stroming van de wederopbouw wijken.

Waardering en beleidsaanbeveling

5

5.1

De kern van het verhaal

In de voorgaande hoofdstukken kwamen de ontwikkelingsgeschiedenis, de kenmerken van het landschap en de cultuurhistorische sporen aan de orde. Het is een veelheid aan gegevens. De kern van het verhaal van Weststellingwerf gaat over:

1. Tjonger en Linde;
2. oude en nieuwe linten;
3. water en dijken;
4. verkeer over land;
5. hoogveenontginning en huisvesting;
6. jongere veenpolders;
7. verstedelijking van het platteland.

De opgave in dit hoofdstuk is om deze thema's te verbinden aan gebieden en objecten die hiervan nog steeds getuigen.

5.1.1

Tjonger en Linde

De beekdalsystemen van de Tjonger en de Linde zijn het meest bepalend geweest voor het gebruik en de inrichting van het gemeentelijke grondgebied. Beide beekdalen lopen van noordoost naar zuidwest en ontmoeten elkaar via de Tusschenlinde bij Slijkenburg. Kenmerkend is dat de beekdalen deels kronkelig verlopen en deels gekanaliseerd zijn.

De ontginning van het grondgebied werd vanuit de beekdalen opgezet. Daarbij ontstonden grens- of scheidslijnen. Eén van de meest duidelijke lijnen die nog altijd zichtbaar is in het landschap wordt gevormd door De Scheene. Deze grens- of achtersloot markeert ook het verschil in kavelrichtingen.

Een groot deel van De Scheene en het daarbij behorende ontginningsgebied is aangewezen als gebied met cultuurhistorische waarden (zie paragraaf 5.2).

5.1.2

Vestigingsplekken

Aanvankelijk kwam de ontginning vanaf de beekdalen op gang. Geleidelijk aan kwamen er bewoningslinten tot stand op de hogere gronden. Kenmerkend is dat de linten, als gevolg van inklinken van grond maar ook door voortgaande

ontginning, door de tijd heen zijn verschoven. Dat laat zich goed lezen aan de duidingen “Olde-” en “Nije-” bij de verschillende plaatsnamen.

Vanuit het vroegste gebruik zijn de zogenaamde kerkkavels kenmerkend. Dit zijn naar de beekdalen toe opstreckende structuren waarbij de kerk en de begraafplaats in een aantal gevallen op ruime afstand van de huidige wegenstructuur zijn gelegen.

In de linten komen daarnaast veel boerderijen en bijzondere bebouwing voor. Deze zijn in beeld gebracht. Sommige hebben de status van rijks- of gemeentelijk monument en worden als zodanig goed beschermd. Veel andere zijn in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in beeld gebracht en komen nu op de inventarisatiekaart voor.

Een verbijzondering in het landschap van Weststellingwerf vormen de gehuchten Zandhuizen, Rijsbergkampen en Boekelte. Hier ontstonden geen lintbebouwingspatronen maar kwamen esgehuchten tot stand met hun typerende onregelmatigheid.

5.1.3

Water en dijken

De betekenis van de Tjonger, de Linde en de Scheene is al genoemd. Maar de betekenis van water omvat meer.

Allereerst gaat het nu ook om de militair-strategische betekenis van water. Daarvoor is de Waterlinie van belang. Deze linie wordt bepaald door de Linde en de Tjonger en daarlangs gelegen dijken. Aan met name de westzijde van Weststellingwerf werden de laag gelegen gronden als inundatiegebied gebruikt. Op enkele strategische plekken waren schansen aanwezig. Deze plekken zijn op de kaart aangegeven.

Verder zijn er nog veel meer wateren van belang voor de bewoningsgeschiedenis van Weststellingwerf. Het gaat onder meer om de Helomavaart (1748-1775) die de Tjonger en de Linde met elkaar verbindt; de Steggerdavaart (1603), Vinkegavaart (1647) en Noordwoldervaart (1642) en een aantal dwarsvaarten (die zijn bijna allemaal gedempt). De Gracht (1928) werd het hoofdafvoerkanaal voor de Grote Veenpolder naar het nieuwe gemaal aan de Tjonger.

Om het water te beteugelen zijn er dijken en kunstwerken aangelegd. Een groot deel daarvan is nog steeds goed zichtbaar en van cultuurhistorische betekenis.

5.1.4

Verkeer over land

De oorspronkelijke wegenstructuur lag hoofdzakelijk min of meer parallel aan de beekdalen de Tjonger en de Linde. Er waren slechts een paar noord-zuid gerichte verbindingen. Eén daarvan is de zogenaamde Heereweg (oftewel de

route Zwolle-Leeuwarden). Dit werd uiteindelijk de belangrijkste route. Type-rend is dat veel wegen zijn aangelegd op dijktracé's en dat veel wegen zijn voorzien van laanbeplanting. Bijzonder in de wegenstructuur zijn vooral de nog resterende zandwegen.

Met de spoorwegverbinding Leeuwarden-Zwolle (kwam tussen 1866 en 1868 gereed) kreeg Wolvega een station. Zelfs Peperga (1870) kreeg een station, speciaal ook bedoeld voor het vervoer van stoelen uit Noordwolde.

Station Peperga met rotanstoelen (niet meer aanwezig)

5.1.5

Hoogveenontginning en huisvesting

Met het uitbreiden van de waterwegen kon ook een verdere ontsluiting en ontginning van de hoogveengebieden op gang komen. Dat is onder meer zichtbaar in de omgeving van Noordwolde en in de grensstreek met de provincie Drenthe. Juist daar werd een bijzondere ontwikkeling op gang gebracht door de Maatschappij van Weldadigheid. Deze vanuit Frederiksoord opererende organisatie zorgde voor de ontwikkeling van de Oost- en Westvierdeparten. Dit gebied is aangemerkt als bijzonder waardevol (zie paragraaf 5.2).

Naast de meer georganiseerde ontginning was ook sprake van wilde ontginning waarbij onder meer ex-kolonisten vanuit de Maatschappij van Weldadigheid hun geluk gingen beproeven. Dit was niet altijd succesvol en leidde dan tot zeer slechte leefomstandigheden.

Als antwoord hierop werd het Rode Dorp opgericht. Ook dit gebied is aangewezen als van bijzondere kwaliteit (zie paragraaf 5.2).

5.1.6

Jongere veenpolders

Het ontginnen van het laagveen kreeg in de 1e helft van de 20e eeuw weer een nieuwe impuls. De aanleg van de Grootte Veenpolder kon nu, door betere bemalingsmethoden, worden uitgevoerd waarbij aan weerszijden van De Gracht (1928) de grond in cultuur werd gebracht.

Deze gronden zijn meer regelmatig en grootschalig verkaveld. Ook de boerderijen staan op een min of meer stelselmatige manier geplaatst aan de ontginningsas.

5.1.7

Verstedelijking van het platteland

Inmiddels is duidelijk dat het overheersende agrarische karakter aan betekenis inboet. Veel boerderijen maar ook zuivelfabrieken, verliezen hun oorspronkelijke functie. De inzet is om het karakter van deze toch typerende bebouwing zo goed mogelijk te bewaren.

De als monument gewaardeerde gebouwen zijn op grond van de monumentenwet beschermd als rijks- of gemeentelijke monument. De gebouwen die zijn opgenomen in het Monumenten Inventarisatie Project verdienen extra aandacht.

5.2

Bijzondere gebieden

Uit de inventarisatie en waardering blijkt dat er qua cultuurhistorie drie gebieden als bijzonder zijn aan te merken. Dat betreft het gebied van de Scheene, het Rode Dorp en het gebied van West- en Oostvierdeparten.

Van deze gebieden zijn de volgende beschrijvingen gemaakt.

1. Scheene en omgeving

(Scheenepad, Voetpad en Veendijk)

Dit karakteristieke gebied is een deel van de in 1847 opgerichte Grote Veenpolder met bijbehorende betrekkelijk gave infrastructuur in de vorm van dijken, vaarten, paden, sluizen, poldermolens, Amerikaanse windmotoren en bruggen en voormalige veenarbeiderswoningen. De vervening vond weinig planmatig en zonder regelmaat plaats.

Dit geldt ook voor de drooglegging van de polder dat vanaf 1928 plaatsvond. In het gebied liggen nog petgatencomplexen in verschillende stadia van het verlandingsproces.

Centraal in de gebied ligt de Scheene, een waterweg die deels van natuurlijke oorsprong is en bij de vervening geschikt is gemaakt als transportkanaal. Aan beide kanten van de Scheene liggen drooggemalen, in cultuur gebrachte gron-

den en petgatencolplexen. Op de kruising van de Helomavaart en de Scheene ligt een sluis met daarbij enige bebouwing, waaronder een voormalig café. De Grote Veenpolder werd vroeger bemalen door zes poldermolens, waaronder de nog bestaande molens De Rietvink en De Reiger en later door Amerikaanse windmotoren. Aan het Tjongerpaad en aan het Scheenepad zijn nog enkele voormalige veenarbeiderswoningen gesitueerd.

Dit karakteristieke gebied is van bijzondere historische betekenis omdat de ontwikkelingen die in dit gebied hebben plaatsgevonden: vervening, gedeeltelijke droogmaling en in cultuur brengen, nog heel goed herkenbaar zijn. De gaafheid van de in het gebied gesitueerde objecten en complexen is wisselend. De veenarbeiderswoningen zijn vaak grondig verbouwd tot recreatiewoningen, waarbij de massa en de hoofdvorm soms bewaard zijn gebleven.

2. West- en Oostvierdeparten

Evenwijdig aan de grens met Drenthe en Overijssel loopt in Weststellingwerf een lange, rechte weg met de naam Vierdeparten. In de tijd van de turfgraverij liep langs deze weg een vaart die de Steggerdavaart, de Vinkegavaart en de Noordwoldervaart met elkaar verbond. Om van deze dwarsvaart gebruik te mogen maken moest pacht betaald worden: éévierde deel (part) van de hoeveelheid per schip vervoerde turf. In de negentiende eeuw, toen de turfwinning beëindigd was, werd de grond aan weerskanten van Vierdeparten aangekocht door de “Maatschappij van Weldadigheid”. Die organisatie was in 1818 opgericht om de armoede in de steden te bestrijden. In het grensgebied van Drenthe, Friesland en Overijssel, werden landbouwkolonies gesticht, waar de “behoeftigen” aan het werk konden, met als doel dat ze uiteindelijk op eigen benen zouden komen te staan. De Vierdeparten was onderdeel van de kolonie Wilhelminaoord. De koloniehoeven in Wilhelminaoord werden hier iets groter dan de hoeven die een paar jaar eerder in Frederiksoord waren aangelegd. De oppervlakte van 2,4 ha bleek te klein en werd vergroot tot 2,8 ha per hoeve.

De bebouwing in dit karakteristieke gebied bestaat uit lintbebouwing langs de Oost- en Westvierdeparten. De nokrichting van de hoofdgebouwen staat loodrecht ten opzichte van de weg. Tussen de erven is steeds zicht op het erachter gelegen landschap mogelijk. De hoofdgebouwen van de erven staan overwegend in een rooilijn en de bebouwing op het erf staat haaks ten opzichte van elkaar.

3. Het Rode Dorp

In 1919 besloot de Woningstichting Weststellingwerf in Noordwolde 22 arbeiderswoningen op een stuk heidegrond op de Meenthe ten noorden van het dorp Noordwolde te bouwen. Daarvoor werd 11 hectare heidegrond aangekocht voor € 91 (f 200) per hectare. Het Rode Dorp is een rechte straat met aan beide zijden, op min of meer gelijke afstand van elkaar gelegen, identieke woningen. Aan het begin van de straat zijn twee woningen in de loop van de tijd afgebroken zodat het Rode Dorp nu uit 20 woningen bestaat. De woningen zijn opgetrokken in bruinrode baksteen en hebben een krimp. De woningen hebben een zadeldak en zijn gedekt met rode Friese pannen.

Het gebied is karakteristiek vanwege het relatief grote aantal bij elkaar gelegen woningen een bijzonder voorbeeld van bouwen voor arbeiders in het buitengebied. In het kader van de sociale woningbouw in het buitengebied of kleine dorpen werden over het algemeen in veel kleinere groepen gebouwd.

De bebouwing van het Rode Dorp vormt een duidelijk herkenbaar geheel als gevolg van de situering aan een weg en het half open, half gesloten karakter van het omliggende gebied. De aanleg van het gebied is bewaard gebleven net als de hoofdvorm en de situering van de woningen. De woningen zijn vaak in detail gewijzigd. Achter een aantal woningen is in de loop van de tijd kleine bijgebouwen geplaatst. Er heeft in de directe omgeving geen nieuwbouw plaatsgevonden.

5.3

Beleidsadvies voor uitwerking

Algemeen

Landschappelijke en cultuurhistorische waarden zijn in belangrijke mate bepalend voor het karakter van het landelijk gebied. Behoud hiervan is in vele op-

zichten belangrijk. Stimulering van landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten leiden uiteindelijk tot een verdere verbetering van de ruimtelijke kwaliteit en een betere herkenbaarheid van het gebied. Dit komt de beleefbaarheid van het gebied voor de burgers en de bezoekers ten goede.

De kernkwaliteiten van het plangebied worden met het voorliggende plan op de volgende manier bestendigd (NB voor archeologie geldt een zelfstandige rapportage):

1. Hoofdbestemmingen en wijze van tekenen

De aanwezige kenmerken en kwaliteiten vormen in beginsel de basis voor de inrichting en het gebruik en zijn daarmee bij de betreffende bestemming inbegrepen. Daar waar meer expliciete sturing nodig is, wordt gerichter bestemd en getekend. Als voorbeeld: bij de bestemmingen 'Agrarisch met waarden 1' en 'Agrarisch met waarden 2' worden de landschappelijke en natuurlijke waarden specifiek in de regels opgenomen. Maar ook wordt dit duidelijk middels de bestemmingen 'Bos', 'Natuur' en 'Water'. In sommige gevallen kunnen ook heel specifieke kwaliteiten ingetekend en passend bestemd worden. Voorbeeld: de aanwezige eendenkooien worden als 'Natuur' bestemd en voorzien van een aanduiding "eendenkooi".

Het begrenzen van de bestemmingsvlakken wordt afgestemd op de landschapstypologie zoals die is opgezet. Mede op basis van de kernkwaliteiten van elk landschapstype worden de planregels ingevuld.

2. Sturen via planregels

De bij recht gegeven bouw- en gebruiksmogelijkheden die vooral zijn afgestemd op de vigerende bouw- en gebruiksmogelijkheden, kunnen via de nadere eis nog beïnvloed worden om te komen tot een ruimtelijke afstemming.

Daar waar het plan afwijkingsmogelijkheden voor bouwen en gebruik biedt die niet rechtsreeks in het plan zijn voorzien, kan een koppeling gelegd worden naar passende kwalitatieve aspecten (landschappelijke inpassing en een passende vormgeving).

3. Specifiek

In het plangebied komen geen van rijkswege beschermde stads- of dorpsgezichten voor. Wel zijn er rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten aanwezig. Die genieten voldoende bescherming op grond van de Monumentenwet.

In het plan wordt de dubbelbestemming 'Waarde - Cultuurhistorie' opgenomen met doel om naast de hoofdbestemming ook de cultuurhistorische waarden te beschermen. Het gaat dan om:

- de omgeving van De Scheene, het Rode Dorp en de West- en Oostvierdeparten (voormalige gronden van de Maatschappij van Weldadigheid);
- een aantal historische verdedigingswerken. De CHK 2 geeft informatie over de Waterlinie, een landweer en enkele schansen. Voor de landweer

en de schansen is de dubbelbestemming mogelijk. Ten aanzien van het inundatiegebied van de Waterlinie is het niet nodig om een dubbelbestemming op te nemen. Dit is immers een niet begrensde zone laag land dat onder water gezet kon worden;

- de aanwezige dijken;
- de zandpaden conform de opgenomen kaart;
- de CHK 2 geeft inzicht in locaties waar objecten van jongere bouwkunst en stedenbouw voor komen. Deze objecten worden als karakteristiek op de plankaart opgenomen en krijgen een passende regeling gericht op instandhouding van de hoofdkarakteristieken.

Een verbijzondering kan worden uitgewerkt voor de cultuurhistorisch waardevolle molens. Hiervoor kan namelijk een molenbiotoop worden opgenomen ten einde de windvang niet bovenmatig te belemmeren.

B i j l a g e n

Bijlage 1: Cultuurhistorie, wettelijke en beleidsmatige kaders

Als het over cultuurhistorie gaat zijn de volgende wettelijke en beleidsmatige kaders relevant.

Rijksbeleid

Wet ruimtelijke ordening (Wro)

De Wet ruimtelijke ordening heeft zoals gezegd tot doel de bevordering van een duurzame ruimtelijke kwaliteit. Daartoe dienen ten minste de onderwerpen archeologie, monumenten en landschap gerekend te moeten worden. Zoals bekend is, geeft de Wro zelf geen inhoud aan het begrip goede ruimtelijke ordening.

Besluit ruimtelijke ordening

De eis om bij de totstandkoming van een bestemmingsplan rekening te houden met archeologische waarden, is opgenomen in artikel 3.1.6, lid 2, onder a, Bro, dat stelt dat voor zover geen milieueffectrapport wordt opgesteld, de toelichting ten minste een beschrijving bevat van de wijze waarop met de in de grond aanwezige of te verwachten monumenten rekening is gehouden.

Vanaf 1 januari 2012 geldt daarnaast dat ook de bovengrondse cultuurhistorische gegevens dienen te worden afgewogen. Bij het opstellen van een bestemmingsplan wordt de voorwaarde gesteld dat de facetten historische (steden)bouwkunde en historische geografie betrokken worden in de belangenafweging. Volgens de wetgever gaat het hierbij zowel om beschermde als niet formeel beschermde objecten en structuren.

Wet op de archeologische monumentenzorg (WAMZ)

De WAMZ regelt de aanwijzing en bescherming van archeologische monumenten. De wet zelf heeft geen rechtstreekse betekenis voor de inhoud van het bestemmingsplan.

Monumentenwet 1988

De Monumentenwet 1988 regelt kort gezegd de wet- en regelgeving op rijksniveau inzake gebouwen en objecten, stads- en dorpsgezichten en archeologische waarden, en regelt ten aanzien daarvan hoe monumenten aangewezen kunnen worden als beschermd monument. De Monumentenwet onderscheidt verschillende monumenten, te weten:

- rijks-, provinciaal- of gemeentelijk archeologisch monument;
- rijks-, provinciaal- of gemeentelijk gebouwd monument;
- beschermd stads- of dorpsgezicht.

Een voor de ruimtelijke ordening relevant aspect is de verplichting die de wet op legt om de op grond van deze wet aangewezen beschermde stads- en dorpsgezichten in een bestemmingsplan op te nemen.

Natuurbeschermingswet 1998

Deze wet biedt de Minister van LNV de mogelijkheid om, mede op grondslag van een rijksstructuurvisie, een natuurmonument (terrein of water, dan wel samenstel van terreinen of wateren, dat van algemeen belang is om zijn natuurwetenschappelijke betekenis of zijn natuurschoon) aan te wijzen als beschermd natuurmonument (zie artikel 10 van de Nbw). Voor het verrichten van handelingen in een beschermd natuurmonument is een vergunning van gedeputeerde staten noodzakelijk, en in bijzondere omstandigheden van de minister.

Tevens biedt deze wet Gedeputeerde Staten de mogelijkheid een beschermd landschapsgezicht aan te wijzen (zie artikel 23), dat te vergelijken is met een beschermd stads- of dorpsgezicht. Tot op heden is echter geen landschapsgezicht als zodanig aangewezen. Voor het bestemmingsplan is de aanwijzing als beschermd natuurmonument relevant, omdat in zo'n gebied geen handelingen zijn toegelaten zonder toestemming van gedeputeerde staten of de minister.

Rijksbeleid

Het Rijk gaat er vanuit dat de nationale ruimtelijke belangen die via wet- en regelgeving opgedragen worden aan de andere overheden goed door hen worden behartigd. Waar het Besluit algemene regels ruimtelijke ordening (Barro) bepalingen bevat gericht op gemeentelijke bestemmingsplannen gaat het Rijk er vanuit dat deze doorwerking krijgen. Het Rijk zal tijdens het opstellen en vaststellen van bestemmingsplannen dan ook niet toetsen op een correcte doorwerking van nationale belangen.

Provinciale regelgeving

Provinciale omgevingsverordening

De provincie Fryslân heeft de Verordening Romte Fryslân vastgesteld. Deze verordening ingevolge de Wro beoogt allereerst te voorzien in de bescherming van de ruimtelijke kwaliteit. Dat geschiedt onder meer door het stellen van regels die doorwerking moeten vinden in bestemmingsplannen.

Ten aanzien van landschap en cultuurhistorie zijn met name de beschrijving kernkwaliteiten van landschap en cultuurhistorie relevant. Bestemmingsplanmakers zullen met deze vereisten uit de provinciale omgevingsverordeningen rekening moeten houden.

Sectoraal beleid

Ook binnen de provincie hebben de diverse sectoren hun eigen beleidsvisie. Voor een deel zullen die vertaald zijn in de Omgevingsverordening, maar voor een deel ook niet. Tot deze beleidsdocumenten behoren veelal diverse inventarisaties, waardenkaarten en dergelijke. Op het gebied van archeologie, monumenten en cultuurhistorie zijn daardoor al belangrijke informatiebronnen

beschikbaar voor de inventarisatie ten behoeve van een bestemmingsplan, en ook op het gebied van landschap en natuur is veel sectorale informatie beschikbaar.

Op het gebied van landschap en cultuurhistorie is het document “Grutsk op ‘e Romte” van belang. Hierin geeft de provincie aan wat van provinciaal belang geacht wordt op het gebied van landschap en cultuurhistorie. Het rapport wil vooral enthousiasmeren en geeft tevens adviezen.

Gemeentelijke regelgeving

Gemeentelijke monumentenverordening (vastgesteld 1994)

De Monumentenwet 1988 biedt de grondslag voor het vaststellen van een verordening op de monumentenzorg. Via deze verordening kunnen gemeentelijke monumenten aangewezen worden. Veelal betreffen dat gebouwen, maar met de verordening kan de gemeente ook beschermde gezichten en gebieden, lanen en zelfs individuele bomen als monument aanwijzen.

Burgemeester en Wethouders van Weststellingwerf hebben op 26 mei 2011 de gemeentelijke monumentenlijst vastgesteld. De lijst bestaat uit 66 panden en objecten die een monumentale status hebben verkregen. Op een monumentenlijst staan cultuurhistorisch waardevolle panden en objecten die beschermd zijn. Doel van deze bescherming is om dit erfgoed voor toekomstige generaties te behouden.

Gemeentelijk beleid

De belangrijkste beleidsdocumenten voor ruimtelijke kwaliteit betreffen de gemeentelijke structuurvisie, het landschapsbeleidsplan, het bestemmingsplan en de welstandsnota.

Voor het buitengebied is een kadernota opgesteld waarin ten aanzien van cultuurhistorie de volgende is opgenomen.

Figuur 2. *Cultuurhistorische waarden (bron: Structuurplan Weststellingwerf 2000 – 2015)*

Onder bouwhistorie vallen monumenten en karakteristieke panden. Rijksmonumenten worden beschermd via de Monumentenwet, waardoor een regeling in het bestemmingsplan niet nodig is. Gemeentelijke monumenten worden geregeld via de gemeentelijke verordening.

In de gemeente Weststellingwerf komen concentraties van woningen voor die door de ligging en samenhang ten opzichte van elkaar karakteristiek zijn. Het gaat hierbij om de volgende gebieden:

1. Oost- en Westvierdeparten;
2. Scheene en omgeving (Scheenepad, Voetpad, Veendijk);
3. Het Rode Dorp.

Om de samenhang van het gebied te behouden wordt een regeling opgenomen ter bescherming van de waarden in het gebied. Het is daarbij van belang dat de hoofdvorm van de gebouwen wordt beschermd en sloop wordt voorkomen. De gebieden zijn opgenomen in figuur 3. Een beschrijving van de gebieden is opgenomen in bijlage 1.

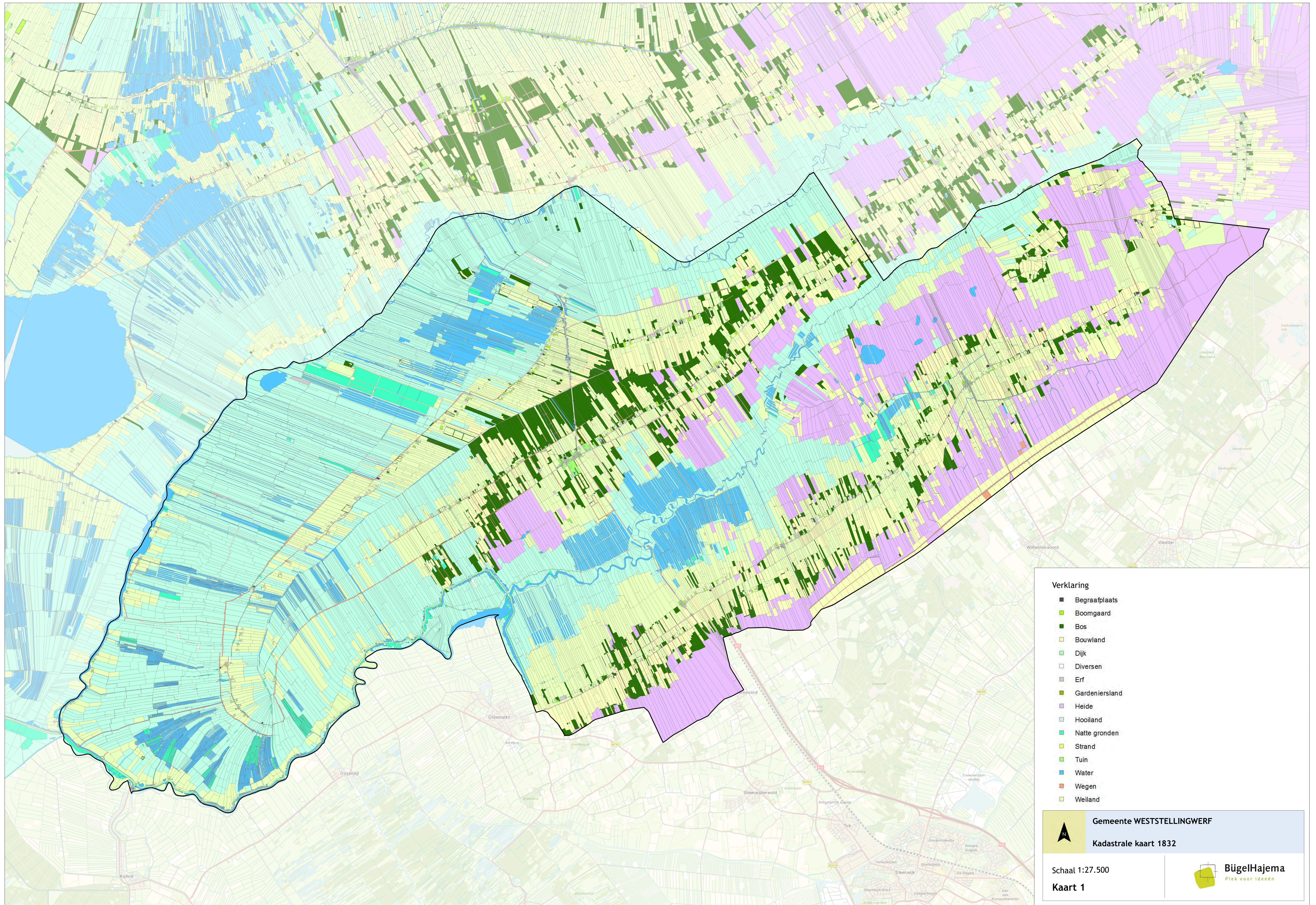
Uitgangspunten

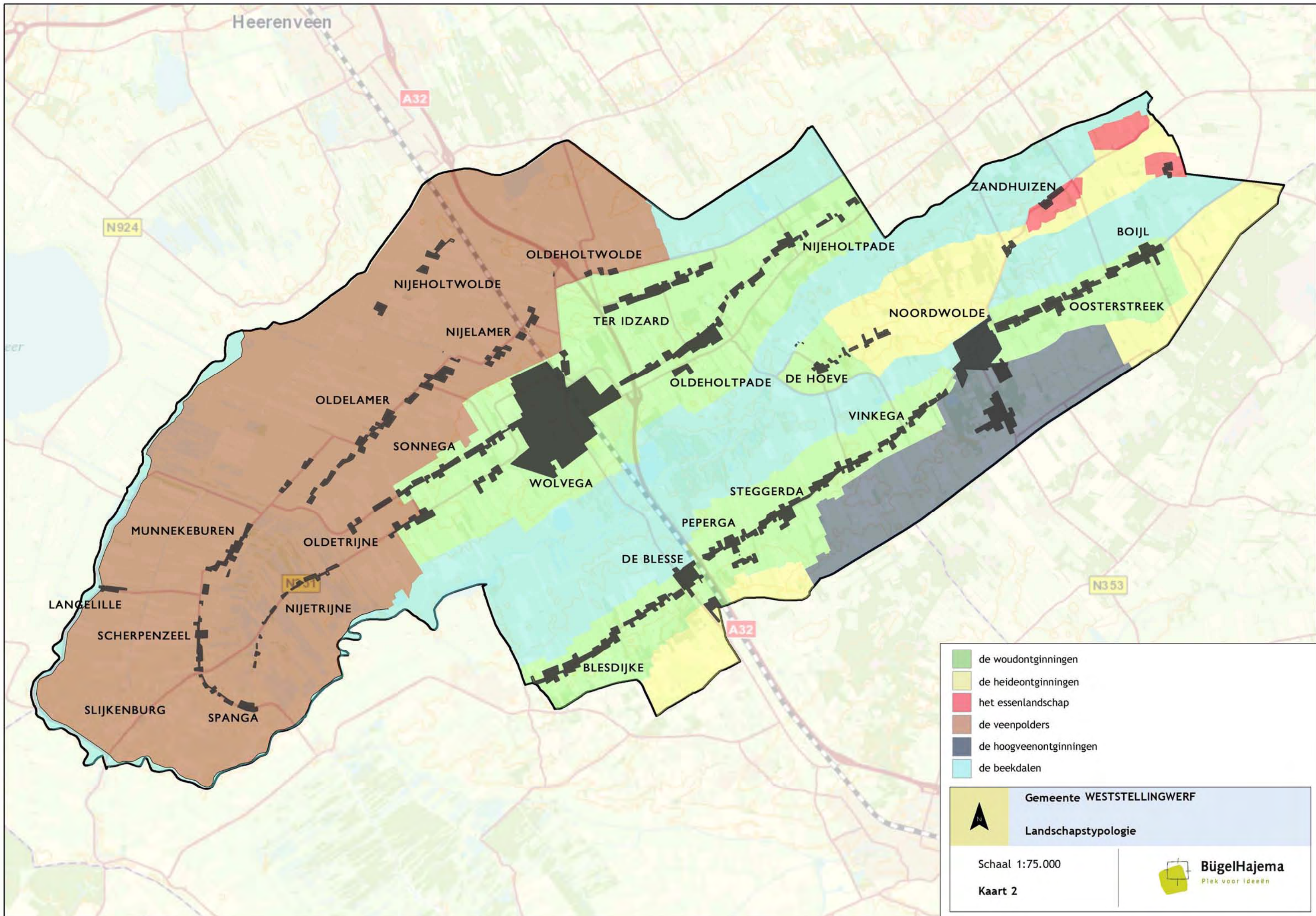
- bijzondere cultuurhistorische waarden worden bestemd;
- er zal een archeologische en cultuurhistorische verwachtingskaart worden opgesteld;
- monumenten worden beschermd via Monumentenwet en hoeven geen regeling in bestemmingsplan;
- er wordt een gebiedsbestemming opgenomen voor de drie waardevolle gebieden;
- ter voorkoming van sloop wordt voor karakteristieke panden een sloopregeling opgenomen.

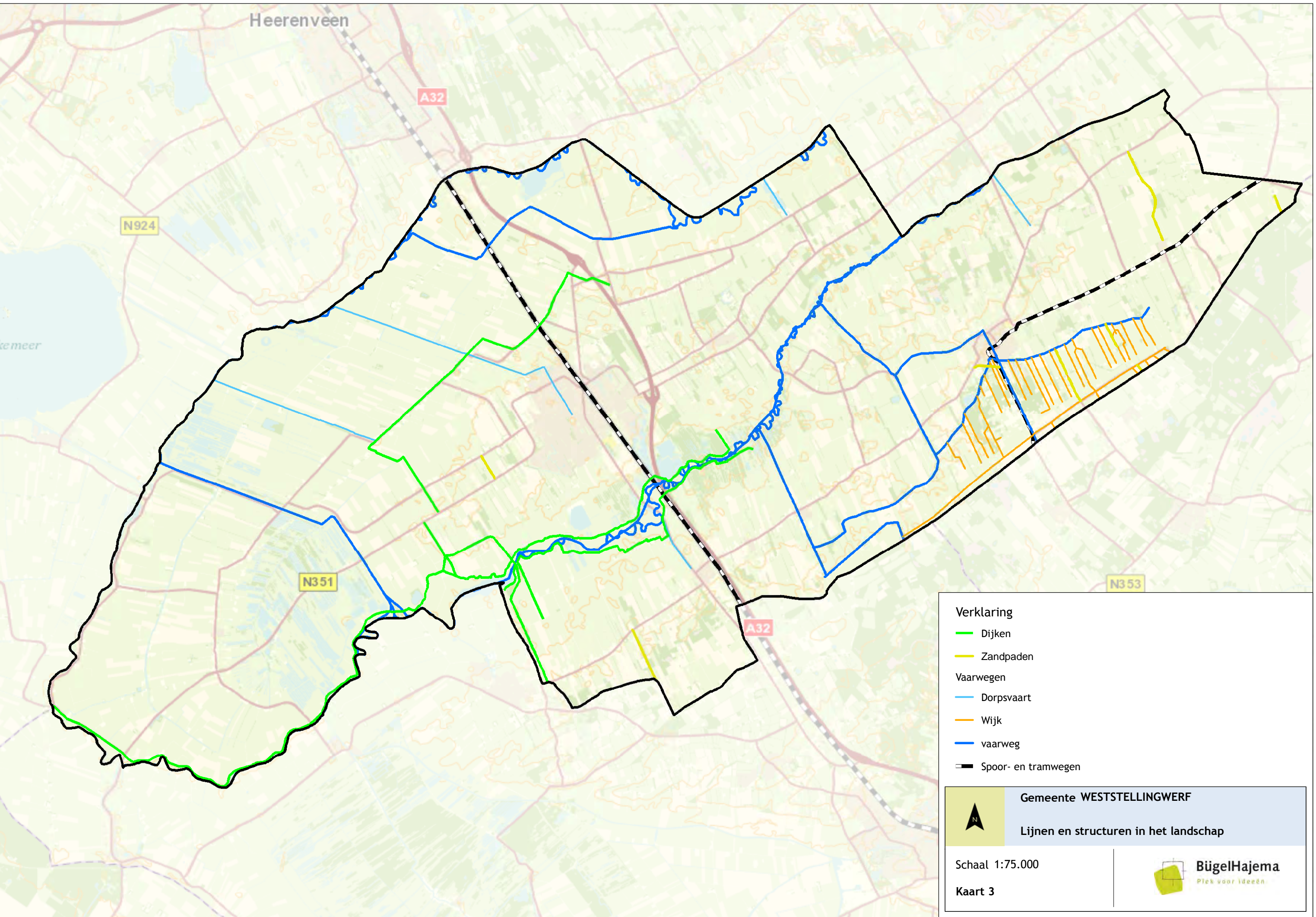
Figuur 3. Begrenzing van de waardevolle gebieden

Bijlage 2:
Kaarten

Heerenveen

N924

A32

N351

N353

A32

Verklaring

- Dijken
- Zandpaden
- Vaarwegen
- Dorpsvaart
- Wijk
- vaarweg
- Spoor- en tramwegen

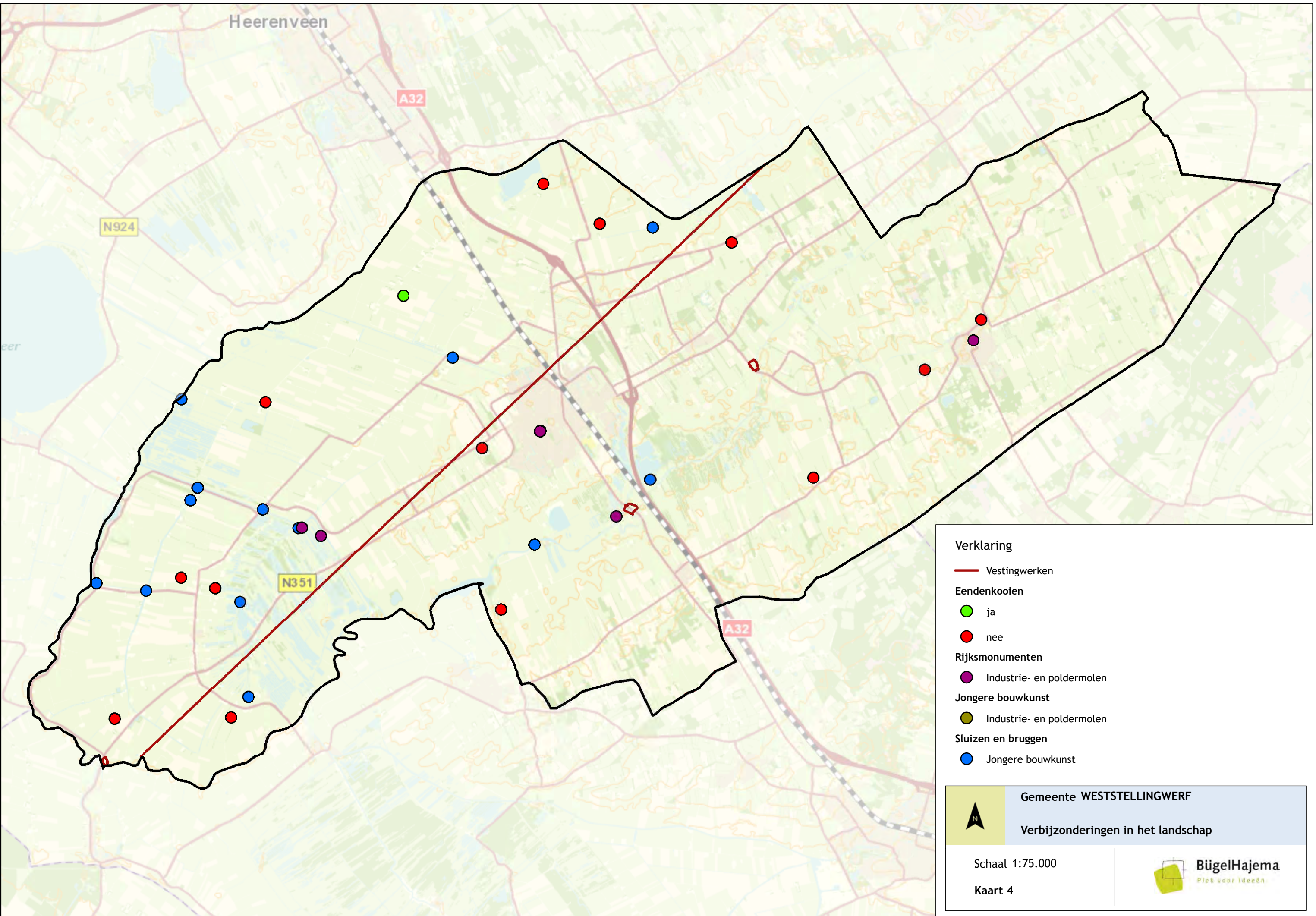
 Gemeente WESTSTELLINGWERF

Lijnen en structuren in het landschap

Schaal 1:75.000

Kaart 3

 BügelHajema
Plek voor ideeën

Verklaring

- Vestingwerken
- Eendenkooien**
  - ja
  - nee
- Rijksmonumenten**
  - Industrie- en poldermolen
- Jongere bouwkunst**
  - Industrie- en poldermolen
- Sluizen en bruggen**
  - Jongere bouwkunst

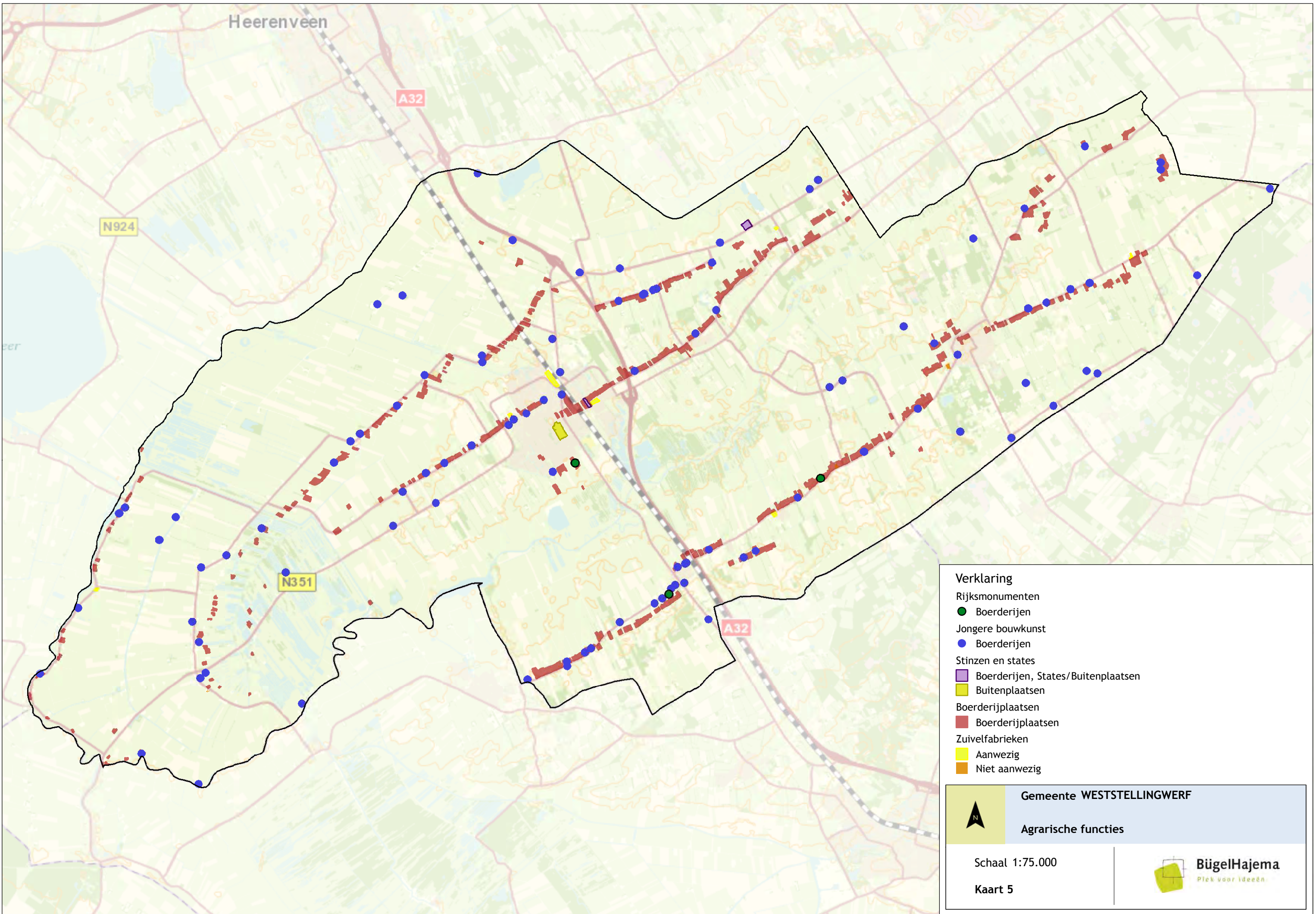
 Gemeente WESTSTELLINGWERF

Verbijzonderingen in het landschap

Schaal 1:75.000

Kaart 4

 BügelHajema
Plek voor ideeën

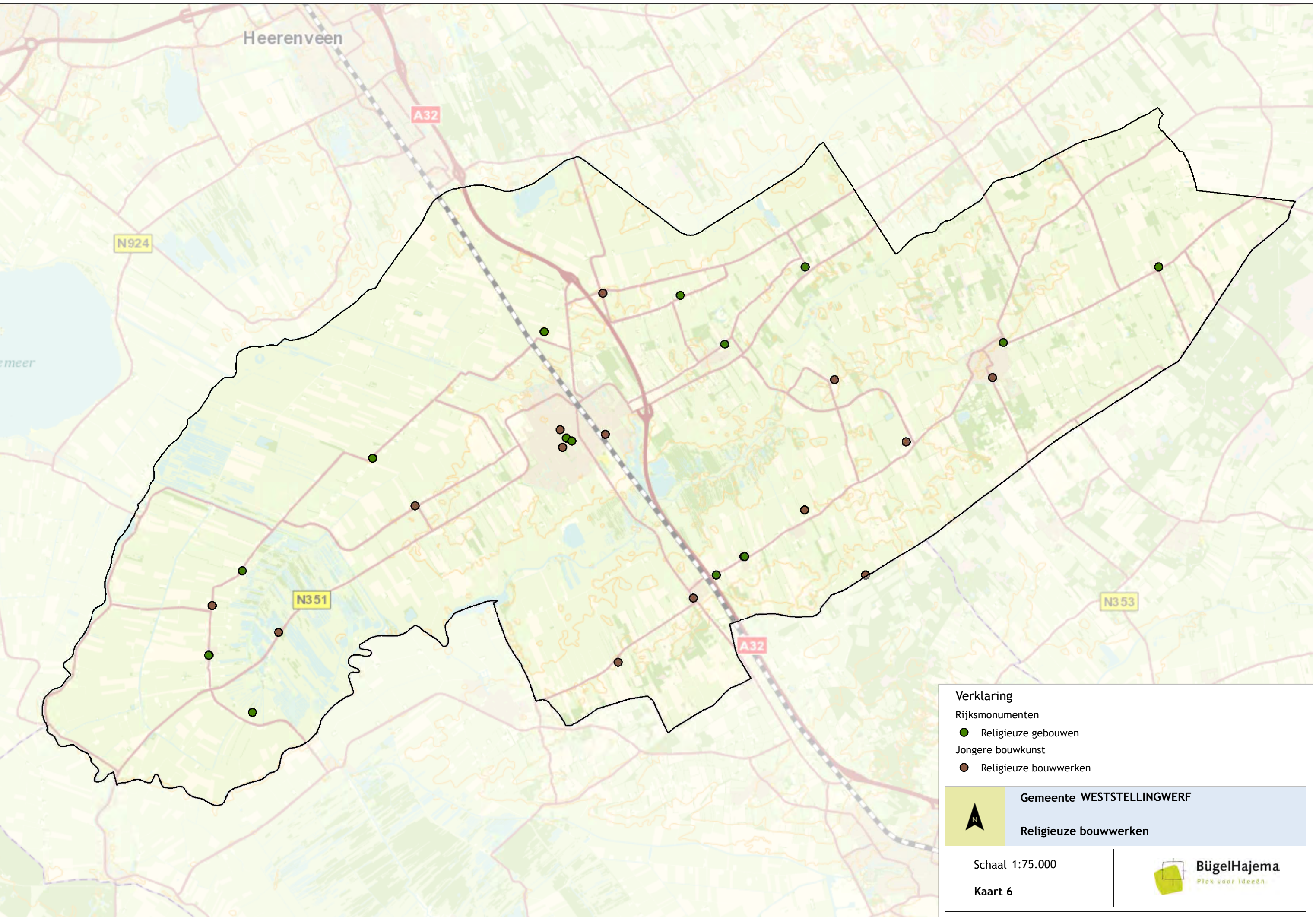
- Verklaring**
- Rijksmonumenten
  - Boerderijen
  - Jongere bouwkunst
  - Boerderijen
  - Stinzen en states
  - Boerderijen, States/Buitenplaatsen
  - Buitenplaatsen
  - Boerderijplaatsen
  - Boerderijplaatsen
  - Zuivelfabrieken
  - Aanwezig
  - Niet aanwezig

Gemeente WESTSTELLINGWERF

Agrarische functies

Schaal 1:75.000

Kaart 5

Heerenveen

A32

N924

N351

A32

N353

Verklaring

Rijksmonumenten

● Religieuze gebouwen

Jongere bouwkunst

● Religieuze bouwwerken

Gemeente WESTSTELLINGWERF

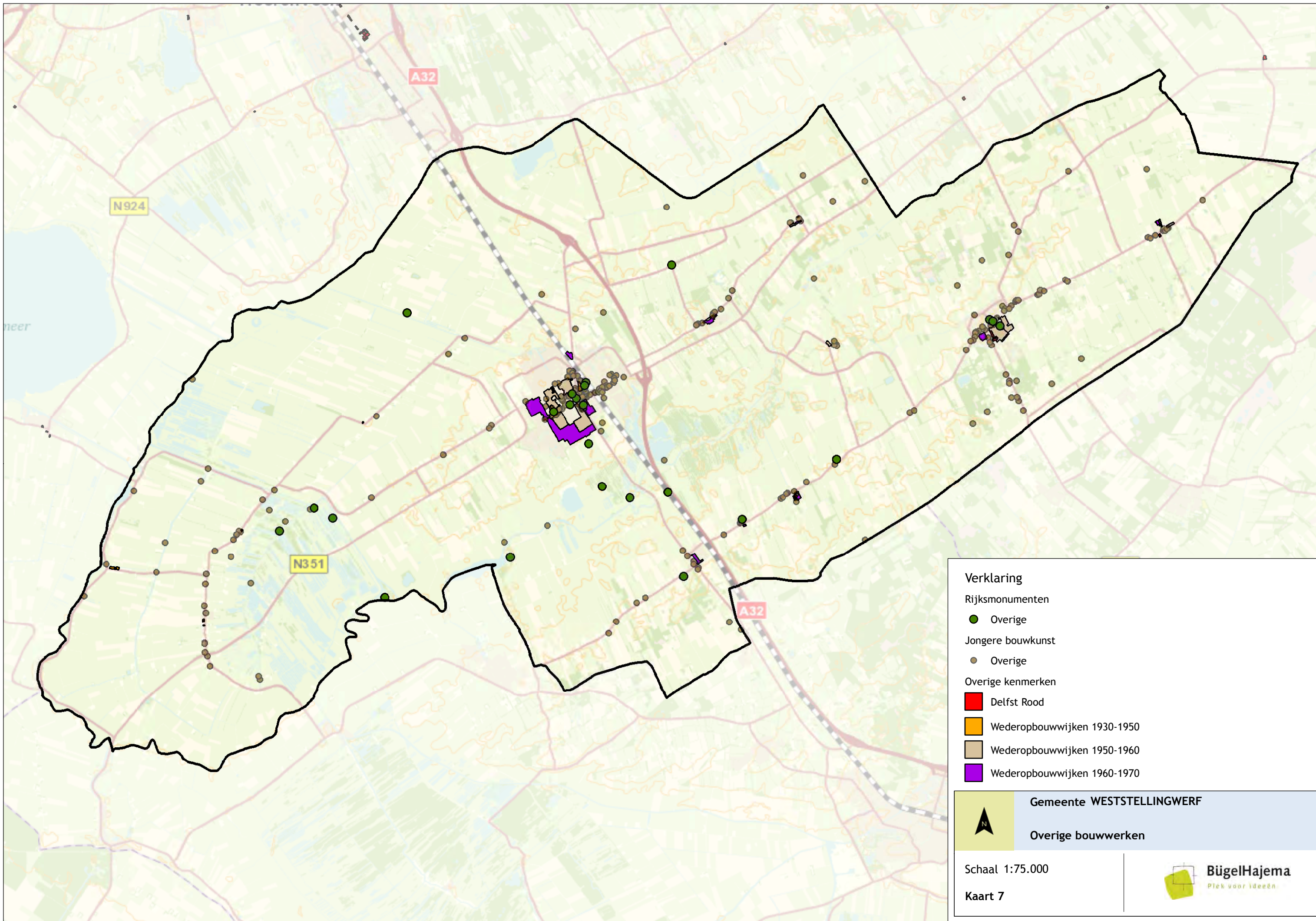
Religieuze bouwwerken

Schaal 1:75.000

Kaart 6

BügelHajema
Plek voor ideeën

Verklaring

Rijksmonumenten

● Overige

Jongere bouwkunst

● Overige

Overige kenmerken

■ Delfst Rood

■ Wederopbouwwijken 1930-1950

■ Wederopbouwwijken 1950-1960

■ Wederopbouwwijken 1960-1970

Gemeente WESTSTELLINGWERF

Overige bouwwerken

Schaal 1:75.000

Kaart 7

Colofon

Opdrachtgever
Gemeente Weststellingwerf

Contactpersoon
De heer S. van Hemmen

Rapport
BügelHajema Adviseurs b.v.

Projectnummer
267.00.00.06.05